

CHRONICLE

OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

Vol. 1 No. 4 December 2015

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

Guest Editor
Dr. B. N. Gaikwad

Chief Editor
Dr. Kalyan Gangarde

Race and Gender Violence in Toni Morrison's *The Bluest Eye*

Deepak G. Todkari

Assistant Professor, S.G.R.G. Shinde College, Paranda, Dist. Osmanabad

Toni Morrison is among the pioneer of those contemporary black writers who have redefined African-American writing in more ways than one. Black women in America being black, female and poor have been victimized by racism, sexism, and classism, not only from the white world, but also from their own men. These women have faced the problems of race, class and gender, which have pushed them towards a margin. Racism, Sexism and Classism signify the traumatic conditions under which African-Americans live in white America. These are systems of societal and psychological oppression that have adversely affected the lives of blacks in general and African-American women in particular. Black Community had to face atrocities like racism and exploitation, irrespective of sex. However, black women were more oppressed physically and mentally and their cause of grievances was greater. Pushed to the periphery on account of their gender, a black woman's life was full of horrors. The woman in America is expected to be beautiful in an ornamental way, she did not work for a living and was 'chaste', 'pious' and married. The Black woman was an obsolete anti-thesis of this image- she was not ornamental and according to the aesthetics of the country she was not beautiful. Moreover, most of these women had to work for a living. Racism began in America when white masters brought the African slaves in chains and used them as laborers to work on plantation farms to fill their coffers. Very soon the black laborers ceased to exist as a human being in the white world and were reduced to a 'body', a profit making 'body.' The Wikipedia Free Encyclopedia defines racism as—beliefs, practices and institution that negatively discriminate against people based on their perceived or ascribed race. Sometimes the term is used to describe the belief that race is the primary determinant of human capacities, or a more general attitude that individuals should be treated differently according to their race. The basic myth of racism is that white skin brings with it cultural superiority. The whites are perceived as more intelligent and virtuous than the blacks. Blackness is associated with sin, dirt and cultural inferiority. Along with racism, sexism scarred the black women mentally and physically; Sexism refers to the gender bias which exists against women in all patriarchal modes of thinking which subordinate women to men. The patriarchal and endocentric ideologies provide women secondary roles and focus on concepts of gender differences which are not natural but manmade. While the white women have been victims of these prejudices, the black woman's position has been more vulnerable. These women had to suffer at the hands of both white and black men, fighting a battle

for survival both inside and outside their homes. While the whites lynched and raped them, the blacks came to look upon them as immoral beings. The black men developed a kind of aversion towards the women of their community, regarding them as loose characters which would prefer extra marital adventures to marital permanence. The black women, therefore, had no protection from the men of their own community. Class exploitation is perhaps the greatest source of oppression of blacks in White America. The class issue is an important one as it is linked to Capitalism, the system which divides society into two classes: 'master' and 'slaves.' The whites have been the Monopoly Class under this system while the blacks have been the Marginal Class. The blacks have suffered due to their status in society, as a poor, marginal group. The black women, like the black men were also working women. The black women had to work on plantation farms as laborers and also as "mammys" or maids in the kitchens of the white households. They were generally looked upon as menials. It is, however, important to note that race, class and gender have been inter-related in the history of black women. They, in fact, originated from the same set of circumstances and are motivated by economic, social and psychological forces.

Black Women have been victimized not only by racist, sexist and class bias, but also by scholarly neglect. Yet, over the centuries they have tried to present their case, their quest for freedom and attempts at self-assertion through literature. Race, class and gender have figured prominently as themes in black women's writing over the years. Some important writers are Francis Harper, who wrote in the nineteenth century, Zora Neal Hurston, Anne Petry, Paule Marshall, Gloria Naylor and Alice Walker. Morrison also belongs to this group of writers who have tried to trace the development of black women's image from its infantile stage of invisibility to its present stage of self-definition and assertion. Morrison is an expert lecturer, educator, editor, essay writer, literary critic and short story writer, but it is her work as a novelist that makes her such a significant member of the Black American canon. The aesthetic beauty of her writing, coupled with its political power, has guaranteed Toni Morrison win the 1993 Nobel Prize for literature. She was the eighth woman and the first Black Women to do so. In her Nobel Prize lecture, she said, "Tell us what it is to be a woman so that we may know what it is to be a man. What moves at the margin? What it is to have no home in this place? To be set adrift from the one you knew. What it is to live at the edge of towns that cannot bear your

company?" (Karen 1993) The *Bluest Eye* portrays in poignant terms the tragic condition of the blacks in racist America. It examines how the ideologies perpetuated by the dominant groups and adopted by the marginal groups influence the identity of the black women. Bombarded by image of white beauty, Morrison's characters lose themselves to self-hatred and their only aim in life is to be white. They try to erase their heritage, and eventually like Pecola Breedlove, the protagonist, who yearns for blue eyes, have no recourse except madness. The *Bluest Eye* is told from the perspective of nine-year old Claudia Macteer, a young black girl in Lorain, Ohio in the 1940s. The Macteers take in another young girl Pecola whose father Cholly has burned down their home, leaving the family "outdoors" (an important term in the novel) (1970:5,9). A violent and abusive husband and father, Cholly rapes Pecola soon after she returns home. Pecola visits a Holy Man, Soaphead Church and wishes for the "the bluest eyes." These, she believes will grant her the redemption of white beauty. In Pecola's eventual mental breakdown, and the death of her body, Claudia sees a condemnation of the society in which she lives. The novel traces the environment that produces this crisis. Morrison's examination of lives of different characters which form this black community presents the black experience in a Midwest town—a microcosm for the experience of blacks in America. The book is divided into four sections—Autumn, Winter, Spring and Summer. Morrison's narrative weaves its way through the four sections, and through flash blacks and time shifts. Morrison provides the reader with the context and history behind the Breedlove family's misery, Pecola's obsessive desire to have the Bluest eyes and her eventual descent into madness. Morrison uses multiple perspectives of the nine-year-old and the adult narrator, Claudia as well as the other characters, to examine the themes of race, class and gender in *The Bluest Eye*. Morrison considers racism as the African-American's primary obstacle. Racism pushes the central character in *The Bluest Eye* towards the fringes of existence. The novel focuses on intra-racial as well as inter-racial problems. The black community wants to conform to white standards of beauty, they desperately want to be accepted by the whites and this internalized racism is the root cause of the central conflict in the novel. According to K. Sumana, Morrison believes that "the concept of physical beauty as a virtue is one of the most pernicious and destructive." (1998:7) *The Bluest Eye* makes one of the most powerful attacks on the relationship between white standards of female beauty and the mental, psychological oppression of black women. The all-persuasive white standard of beauty adopted by so many characters in *The Bluest Eye* leads to cruelty and destruction. Internal racism which batters the self-image of the African-American female, takes its toll on the most vulnerable victim—'The African female child.' Morrison shows that intra-racial violence can lead to 'dehumanization of an entire race' and destroy the female child completely. The community's self hatred makes them look for a social outcast, someone to look

down upon, so as to enhance their constantly threatened sense of worth. The novel shows how Pecola perishes in a community that is plagued by self hatred. The social predicament in which Pecola and her parents are placed is expressed in the main body of the novel which is divided into seasonal sections. By beginning the novel with autumn, Morrison suggests that the world of the black community in Lorain is topsy turvy. These seasonal divisions help in telling Morrison's story of the wrapped psyche of an adolescent female living in a racist society. There are many incidents in the novel which constantly push Pecola towards a marginal existence because of internal racism. Her encounter with a fifty-two-year old storekeeper makes her aware that for many people she does not really exist. Black boys humiliate her at school; she becomes a scapegoat for their own humiliation and pain. Her encounter with Maureen Peal, the young mulatto girl who is her school mate is extremely devastating. Maureen's relative affluence and popularity are advantages of being nearly white. She humiliates and attacks Pecola, Frieda and Claudia—"I am cute and you are ugly Black and Ugly." (Morrison 1970:31) While Claudia is enraged at this insult; 'what did that mean, we were lesser'? (Ibidem), Pecola stunned by the pain of Maureen's humiliation "seemed to fold into herself, like a pleated wing." (Ibidem) After Maureen's cruel rejection is the episode with Geraldine, the middle class woman who wants to erase her blackness, her very identity. In poor, unkempt Pecola, she sees a type, a class for whom she has only disgust. For Geraldine, Pecola is a 'dirty, loud, nigger' (Ibidem). Geraldine is devoid of any emotion and to quote Karren Carmean, in getting rid of the "funkiness of passion she becomes emotionally hollow and insensitive, unable to feel affection for any living thing, except, perhaps act" (1993:24) her cruel rejection of Pecola once again devastates the young girl. Pecola's last encounter is with Soaphead Church, the West Indian of mixed parentage. Although Pecola's request for blue eyes moves him tremendously, he too victimizes her by making her innocently poison a dog he detests. Rejection by the more affluent segments of society is bad enough, but Pecola is cast out by her own family. Pecola's mother Pauline is also a victim of internalized racism. She fantasizes about movie stars and works as a housekeeper (mammy) in the white household of the Fishers, lavishing all her love and affection on her employer's daughter. When Pecola comes along with Claudia and Frieda to the kitchen of the Fishers, and accidentally Pecola drops a pan of blue berry pie on the floor, instead of comforting her daughter who has been burnt, Pauline soothes the tears of "the little pink and yellow girl" (Morrison 1970:22) who is upset by the accident, while Pecola calls her mother Mrs. Breedlove, the white girl calls her by an affectionate nickname, "Polly." Pauline is plagued by overwhelming self-hatred. K. Sumana believes that although she is aware of the turning wheels of racial oppression in her life, she makes no effort to stop the turning. She kowtows before the demands of the Fisher family. She cooks for them, bakes pies and keeps the

house in good order while her own storefront home and its inmates 'fester' due to neglect. In her own house, Pauline is ugly, but in the Fisher home, 'Polly' is important and indispensable, made so by the magic of service to the white people. The ultimate act of brutalization and betrayal for Pecola comes when her own father rapes her. Cholly's unnatural rape of Pecola is an attempt to rescue her from the dehumanizing gaze of the white people. His tenderness and protectiveness as a father however turns into lust and rage. The 'dangerously free' Cholly rapes her twice, turning her 'outdoors,' pushing her towards the depths of despair and the fringes of insanity. Ultimately Pecola is made the scapegoat for the entire community. Her ugliness has made them feel beautiful, her suffering has made them comfortable and her silence has given them the opportunity to speak. But because she continues to live after she has lost her mind, Pecola's aimless wandering at the edge of the town haunts the community reminding them of the ugliness and hatred that they have tried to repress. She becomes a reminder of human cruelty and an emblem of human suffering. The experiences of black children growing up amid the standards of white beauty are conveyed through a number of images. The tangible Shirley Temple mug has blue eyes, so does the little Fisher girl. The Shirley Temple mug and the Mary-Lane Candies allow Pecola to carry the image through her very being. The dolls presented to black girls like Claudia are to the parents, their own unfulfilled longings of childhood and Mrs. Macteer cannot understand Claudia's destroying them. Claudia tears them apart in an attempt to find a source of their loveliness and what makes the world treasure them. Ultimately, Pauline and her marginalized community succumb to the look of the other.

All black women in *The Bluest Eye* experience dependency, repression, internal racism and alienation. All these women try to find meaning and fulfillment in different ways. All these women on account of their race and gender are marginal groups "moving at the helm of life". Claudia explains the reality of her mother and other women in the community. "Being a minority in both caste and class we moved about on the helm of life." (1970: 11) She dreads being put "outdoors", the way Cholly has put the women in his life outdoors. While other women in the novel find fulfillment. Mrs. Macteer in looking after her family and trying to make ends meet, Geraldine and Maureen Peal in trying to assume fake identities, Pauline

in trying to fulfil the role of the ideal mammy-Pecola do not find fulfillment anywhere. In fact she does not get a maternal space from any of these women except the three prostitutes, China, Poland and Maginot Line who are marginal groups as well. Pecola's only escape is descent into madness. White Beauty, White Living, White freedom—these are what the characters in *The Bluest Eye* long for, strive for and yet can never realize. Morrison explains that the story was developed out of a conversation she had with a little girl in elementary school who longed for blue eyes: "I looked around and picture her with them, was violently repelled by what I imagined she would look like if she had her wish." Morrison goes on to wonder, "Implicit in her desire was racial self-loathing. And 20 years later, I was still wondering about how one learns that. Who told her? Who had looked at her and found her so wanting so small weight or the beauty scale?" (1970:167) It is for this reason Morrison says that she focused on the most delicate member of society: 'a child', the most vulnerable member, 'a female.' Valerie Smith in her book on Toni Morrison Points out, "The meaning of blackness in this country shapes profoundly the experience of gender, just as the conditions of womanhood affect inculcated race." (1991:47) Pecola, the ugly black girl who does not meet society's standards is expunged from human society even before she has awakened to a consciousness of self. Pecola stands for the triple indemnity in the female black child: children, blacks, females, and the poor are devalued and pushed to the margins of the already marginalized community. The themes of race, class and gender are inter-related in *The Bluest Eye*. Spurned and rejected by the community plagued by the virus of self hatred, Pecola is pushed to the fringes of the town and towards marginality both literally and figuratively. Madness is Pecola's fate and there is no saviour for her. Claudia observes toward the end of the novel "It's much, much, much too late." (1970:164)

References

- Bryce, Patrice. 1992. *The Novels of Toni Morrison: The search for self and place within the Community*. New York: Oxford University Press.
- Karen, Carmean. 1993. *Toni Morrison's World of Fiction*. New York: Whitson Publishing Company.
- Morrison, Toni. 1970. *The Bluest Eye*. London: PEN.
- Sumana, K. 1998. *The Novels of Toni Morrison: A Study in Race, Gender Class*. New Delhi: Prestige.

ISSN 2231- 2137

CONTEMPORARY RESEARCH IN INDIA

A Peer-Reviewed Multi-Disciplinary International Journal

Certificate

This is to certify that Prof. Kharde Arun Chagdeo has published following article in 'Contemporary Research in India' (ISSN - 2231-2137) GIF- 0.956. The article was submitted, reviewed, edited and published strictly as per norms and the procedure constituted by the Journal.

Sr. No.	Title of the article & page number	Authors	Date & Issue no.
1	महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात शेळी- मेंढी व्यवसायाचे योगदान Page no- 128-130	✓ Prof. Kharde Arun Chagdeo	September, 2016 Vol. 6 Issue. 3

10 OCT 2016

Dr. Deepak Nanaware
Editor-in-Chief

Visit us on: www.contemporaryresearchindia.net

E-mail id: criresearchjournal@gmail.com/researchspectrum@gmail.com

Dr. Deepak C. Nanaware (Editor-in-Chief)
129/498, Vasant Vihar, Near Old Pune Naka, Solapur - 413 001. (Maharashtra)
E-mail deepak_nanaware2003@yahoo.com Cell : 09637335551, 09421061620

• CONTENTS •

Sr. No.	Article	Page No.
1	Effect of Sowing Windows on CO ₂ Concentration in Potato <i>V. A. Apotikar and A. V. Solanke</i>	01
2	New International Financial Order – Need of the Hour <i>Prof. Ruchika Agarwal</i>	06
3	Sustainable Development and Poor's in Indian Economy <i>Sher Singh</i>	16
4	Anxiety and Phobia in Mathematics-A Review <i>Dr. Dilip Kumar Guin</i>	23
5	Relevance of Gandhi Ideas in Globalised World <i>Dr. Mallikarjun I. Minch and Anand C. Nadavinamani</i>	28
6	"Inheritance Legislation and Women Empowerment- A Case Study in Bangalore" <i>Dr. Suma M Singh</i>	31
7	Shifting Subjectivities and The Phenomenological World of Franz Kafka's <i>The Trial</i> <i>Madhumanti Dasgupta</i>	37
8	Effect of Different Fertilizer Levels on Growth and Yield of Little Millet (<i>Panicum Sumantrense</i>) Genotypes <i>M. V. Bhomte, V. A. Apotikar and D. S. Pachpole</i>	43
9	Globalization Impact on Urbanization: A Case of Predominantly Rural-Agrarian System of West Bengal (India) <i>Md. Julfikar Ali and Subrata Roy</i>	46
10	Comparison between Sports Person Group and Non-Sportsperson Group of Modern College in Selected Factors of Physical Fitness <i>Prof. Vikram Phale and Prof. Pritam R. Oubal</i>	55
11	Naga-Mandala: A Thematic Study <i>Dr. V Madhavi</i>	58
12	Cultural Intelligence, Conflict Resolution Ability and Secondary School Students <i>Dr. Arun Kumar and Ajay Kumar</i>	63
13	Tactility as a Spatial Dimension of Love in Pablo Neruda's Love Poems <i>Madhumanti Dasgupta</i>	71
14	Effect of Different Treatments on Growing Degree Days in Potato <i>V. A. Apotikar and A. V. Solanke</i>	77
15	Critical Analysis of Earning Profit or Suffering Loss of NACC Societies in Solapur District <i>Dr. B. S. Salunkhe</i>	82
16	Theme, Technique and Historicism in Amitav Ghosh's <i>The Shadow Lines</i> : A Critical Study <i>Alok Kumar Singh</i>	86
17	Resonating Protest in John Agard's Poem "Listen Mr Oxford don" <i>Dr. Deepak Nanaware</i>	92
18	Portrayal of Padmini in Girish Karnad's <i>Hayavadana</i> <i>Dr. Ruchi Malaviya</i>	95
19	Students' Organizations in India: with Special Reference to A.P. - A Study <i>Dr. C. Rama Mohan Reddy</i>	99
20	Dalit Feminism- A Metamorphosis of Rejection into Resistance <i>Dr. T. Sasikanth Reddy</i>	102

21	Moving Tribute to The Power of Blackness in Bernard Dadie's Poem 'I Give You Thanks My God' <i>Dr. Kolekar Tanaji Narayan</i>	106
22	Gender Performative Act in Working Women's Hostel: A Sociological Study in Mumbai <i>Ms. Mittal Chauhan</i>	109
23	Struggling Woman in The Short Story of Sane Guruji and Rabindranath Tagore <i>Mr. Rajiv N. Aberkar</i>	113
24	Effect of Different Treatments on Growth Functions Like Relative Growth Rate and Net Assimilation Rate <i>V. A. Apotikar, A. V. Solanke, K. J. Kubde</i>	119
25	महिला सक्षमीकरण व सबलीकरणात महिला बचत गटाचे योगदान <i>प्रा. कल्याण सर्जेराव घोडके</i>	124
26	महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात शेळी-मेंढी व्यवसायाचे योगदान <i>प्रा. श्री. खर्डे अरुण चांगदेव</i>	128

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात शेळी-मेंढी व्यवसायाचे योगदान

प्रा. श्री. खर्डे अरुण चांगदेव, सहाय्यक प्राध्यापक, एस. जी. आर. जी. शिंदे महाविद्यालय, परंडा,
जि. उस्मानाबाद

Received: 26/08/2016

Edited: 03/09/2016

Accepted: 15/09/2016

प्रस्तावना: महाराष्ट्र राज्यात शेतीक्षेत्राला महत्व असल्याने शेतकऱ्याच्या जीवनात शेतीपुरक व्यवसायास अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण ग्रामीण भागातील बेरोजगारांचा शहराकडे जाणारा लोंढा रोखण्यासाठी व खऱ्या अर्थाने ग्रामीण भागाचा कायापालट घडवून आणण्यासाठी शेतीपुरक उद्योगधंदे उभारणे ही काळाची गरज आहे. या पार्श्वभूमीवर पशुपालन व्यवसाय अत्यंत महत्वाचा आहे कारण ग्रामीण बेरोजगारांना पशुपालनाच्या व्यवसायाद्वारे स्वयंरोजगाराची संधी निर्माण करून त्यांची आर्थिक उन्नती करणे शक्य आहे. महाराष्ट्र राज्यातील ५१.६ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहत असून बहुतांश लोक शेतीवर उपजिविका करतात परंतु शेतीत अधिक लोकांना रोजगार देण्याची क्षमता नसल्याने शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून शेळी-मेंढीपालन व्यवसायास महत्व प्राप्त होत आहे.

महाराष्ट्र राज्यात शेळीपालन व मेंढीपालन हा व्यवसाय पुरक व्यवसाय म्हणून किफायतशीर ठरलेला आहे. हा व्यवसाय दुष्काळी व निम-दुष्काळी भागात मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. शेळ्या मेंढ्यापासून मांस, दूध, कातडी व लेंडीखत मिळते सन २००८-०९ मध्ये शेळी-मेंढी पासून मिळणाऱ्या मांसाचे उत्पन्न एकूण मांस उत्पादनाच्या ३४.५२ टक्के इतके होते. २००८-०९ मध्ये शेळी पासून मिळणाऱ्या दुधाचे उत्पादन २७७.२४ हजार मे.टन होते व राज्यातील एकूण दुधाच्या ४ टक्के हिस्सा शेळीच्या दुधाचा होता. एकंदरीत राज्याच्या उत्पन्नात शेळी-मेंढीपालन व्यवसायाचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्र राज्यातील शेळी-मेंढी व्यवसायाचे महत्व अभ्यासणे.
२. महाराष्ट्र राज्यातील शेळी-मेंढी व्यवसायाची स्थिती जाणून घेणे.

३. शेळी-मेंढी व्यवसायाचा आढावा घेणे.

अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा आधार घेतला आहे. ही माहिती संशोधकांनी लिहलेली वेगवेगळी पुस्तके, सरकारी अहवाल, मासिके व संशोधन पेपर इत्यादी मधून घेतलेली आहे व केलेल्या अभ्यासातून काही महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महाराष्ट्रातील शेळी-मेंढी व्यवसायाची स्थिती

महाराष्ट्रात सन १९७८ च्या पशुगणनेनुसार २६.३६ लक्ष मेंढ्या आणि ७५.६३ लक्ष शेळ्या होत्या ही संख्या सन १९९७ साली अनुक्रमे ३३.६८ लक्ष मेंढ्या व ११४.३४ लक्ष शेळ्या एवढी वाढ झाली तर सन २००७ मध्ये मेंढ्यांची संख्या २९.९ लक्ष व शेळ्यांची संख्या १०३.९१ लक्ष इतकी कमी झाली तर पण महाराष्ट्रात मेंढीपालन व्यवसायात ९२५०० कुटूंबाला या व्यवसायाने रोजगार दिला व ग्रामीण भागातील २३ टक्के खेड्यात मेंढी व्यवसाय केला जातो. तर ९५ टक्के खेड्यामध्ये ४८ लाख कुटूंबे शेळीपालन व्यवसाय करतात. शेळी-मेंढी पालन व्यवसायाच्या उत्पन्नाचा विचार करता असे आढळून आले की, १९९८-९९ या वर्षी मेंढ्यापासून १५५६ मे.टन लोकर, २००८-०९ मध्ये १७०७ मे.टन लोकर एवढे उत्पादन होते. ३१.९० हजार मे.टन मांस उत्पादन या व्यवसायातून मिळाले तर शेळ्यापासून ५९.३६ हजार मे.टन मांस उत्पादन मिळाले, तर २५७८.४९ लाख किलो (लिटर) दूध आणि ९६२८.३ मे.टन कातडीचे उत्पादन झाले. अशा प्रकारे राज्यात शेळ्या-मेंढ्यापासून मिळणारे उत्पादन राज्यातील एकूण पशुधन उत्पादनामध्ये १५ टक्के वाटा या व्यवसायाचा आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील शेळी-मेंढीची वेगवेगळ्या पशुगणनेतील आकडेवारी

अ.क्र.	वर्ष	मेंढी संख्या	शेळी संख्या
०१	१९७२	२१२८०३६	५९१०५५४
०२	१९७८	२६३६००१	७५६३०००
०३	१९८२	२६७०९५७	७७०४७२७

०४	१९८७	२८७२७७९	९९९१०४९
०५	१९९२	३०७४४६७	९९४०८६२
०६	१९९७	३३६७९८१	११४३४०२१
०७	२००३	३०९४३८८	१०६८४०००
०८	२००७	२९०९३६०	१०३९११६८
०९	२०१२	२५८०३८१	८४३५२०७

स्त्रोत-१९ वी पशुगणना महाराष्ट्र सरकार २०१२

तक्ता क्रमांक १ मध्ये वेगवेगळ्या पशुगणनेतील महाराष्ट्र राज्यातील शेळी-मेंढीची आकडेवारी दिली आहे. शेळी व मेंढींची तुलना केली तर शेळ्यांची संख्या अधिक असल्याचे आढळते. १९७२ मध्ये मेंढ्यांची संख्या २१,२८०३६ एवढी होती. १९९७ मध्ये मेंढ्यांची संख्या ३३,६७८९१ पर्यंत वाढली परंतु २०१२ मध्ये मेंढींची संख्या २५,८०३८१ इतकी घटलेली आढळते. तर शेळीची संख्या १९७२ मध्ये ५९१०५५४ एवढी होती, १९९७ मध्ये शेळ्यांची संख्या १,१३३४०२१ एवढी वाढलेली आहे. परंतु २०१२ मध्ये शेळीची संख्या ८४३५२०७ पर्यंत घटलेली आढळते. एकंदरीत १९९७ नंतर महाराष्ट्रातील शेळ्या-मेंढ्यांच्या संख्येत घट होताना आढळत आहे शेळी-मेंढी व्यवसायाच्या दृष्टीने ही चिंतेची बाब आहे.

शेळी-मेंढी व्यवसायाचे महत्त्व

शेळी-मेंढी पालन व्यवसायातून ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध झाला आहे. विशेषतः मांसाहारासाठी ४० टक्के शेळी-मेंढींची कत्तल होत असून देखील त्यांच्या संख्यात लक्षणीय वाढ होत आहे ही बाब विचारात घेऊन सन १९८१ मध्ये शासनाने ग्रामीण विकास कार्यक्रमात दारिद्र्य निर्मूलन योजनेखाली मेंढीपालना बरोबरच शेळीपालन व्यवसायाचाही समावेश केला आहे. तेंव्हापासून शेळी व मेंढी व्यवसायाकडे स्वयंरोजगारासाठी एक उपयुक्त पुरक व्यवसाय म्हणून महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सध्या महाराष्ट्रात एकंदर पशुधनाच्या २६ टक्के शेळ्या आहेत. राज्याच्या एकूण वार्षिक उत्पन्नात शेळ्याचा वाटा १४.६ टक्के म्हणजेच वर्षाला जवळपास २६५ कोटी रु. उत्पन्न शेळी उत्पादनातून मिळते. तर शेळीच्या मांस विक्रीतून १२६ कोटी रुपये व शेळीच्या कातडीपासून २० कोटी रुपये दरवर्षी मिळतात. महाराष्ट्र राज्याच्या सांख्यिकी विभागाच्या माहितीनुसार सन २०१२-१३ मध्ये शेळी-मेंढी व्यवसायातून मिळणाऱ्या मासांचे उत्पादन हे राज्याच्या एकूण मांस उत्पादनाच्या ३४.५२ टक्के होते. त्यापैकी २३.१८ शेळी व ११.३४ टक्के मांस मेंढीचे होते. तसेच राज्यातील एकूण दूध विक्रीत शेळीच्या दुधाचा हिस्सा ६ टक्के इतका असून त्यापासून ५८ कोटी रु. मिळतात या शिवाय लॅंडी खतापासून ११५०० मे.टन खत मिळते त्याची किंमत २९ कोटी रुपये आहे. तसेच

राज्यातील मेंढीची लोकर प्रामुख्याने काळी, पांढरी, निळी रंगाची आहे महाराष्ट्र राज्यातील मेंढयापासून सरासरी ५८६ ग्रॅम एवढी लोकर उत्पादित होते. सन २००८-०९ मध्ये लोकर उत्पादन १७०७ मे.टन एवढे होते. राज्यात उत्पादित होणाऱ्या लोकरी पैकी २० टक्के लोकर घोगडी उत्पादनासाठी वापरली जाते, तर उर्वरीत ८० टक्के लोकर उत्तरेकडील राज्यातील हरियाणा, पंजाब व्यापारी व मिल मालक लष्करासाठी लागणाऱ्या ब्लॅकटच्या उत्पादनासाठी खरेदी करतात. त्यामुळे राज्यातील मेंढी व्यवसायास चालना मिळत आहे. एकंदरीत राज्यातील शेळी-मेंढी पालन व्यवसाय शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून किफायतशीर ठरलेला आहे व उपयुक्त स्वयंरोजगार म्हणून या व्यवसायाचे महत्त्व वाढत आहे.

महाराष्ट्रात स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकसंख्या सतत वाढत आहे. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण अधिक असल्याने कुटुंबाकडील शेती क्षेत्र कमी होत आहे त्यामुळे शेतीक्षेत्रात सुप्त बेकारी वाढल्याने बेरोजगारीचा ज्वलंत प्रश्न निर्माण झाला आहे. अशातच तरुण वर्ग रोजी-रोटीच्या निमित्ताने शहराकडे धाव घेत आहेत त्यामुळे खेडी ओस पडू लागली आहेत पर्यायाने शहरावर वाढत्या लोकसंख्येचा दबाव येत आहे परंतु मंदीच्या लाटेमुळे शहरात रोजागाराच्या संधी कमी होत आहेत अशा परिस्थितीत ग्रामीण भागातच रोजगार संधी उपलब्ध करून युवकांना स्वयंरोजगार कसा निर्माण होईल हे पाहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शेतीला पुरक व्यवसाय किंवा स्वयंरोजगार म्हणून शेळी-मेंढी पालन व्यवसायास अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त होत आहे म्हणून शेळी-मेंढी पालन व्यवसायाचा विकास करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शासनाने नियोजनबद्ध पावले उचलली पाहिजे.

निष्कर्ष

उपलब्ध आकडेवारी व माहितीच्या आधारावर पुढील काही निष्कर्ष सुचविले आहेत.

१. महाराष्ट्रात मेंढीच्या तुलनेत शेळ्यांची संख्या जास्त आहे.
२. शेळी-मेंढी व्यवसाय कमी खर्चिक असल्याने किफायतशीर ठरलेला असल्याने ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदतच मिळणार आहे.

३. भूमिहीन, शेतमजूर व अल्पभूधारक शेतकरी, व बेरोजगारांच्या दृष्टिने रोजगार वाढविण्यासाठी हा एक अत्यंत उपयुक्त व्यवसाय आहे. त्यामुळे रोजगार पातळीत वाढ होणार आहे.
४. अवर्षण, दुष्काळी प्रदेश, वालवंटी प्रदेश व डोंगराळ प्रदेशातही शेळी-मेंढी व्यवसाय चांगल्या प्रकारे करता येतो.
५. राज्याच्या मांस उत्पादनामध्ये शेळी व मेंढीच्यामांसाचे योगदान अधिक असल्याने राज्याच्या उत्पन्नात या व्यवसायामुळे भर पडत आहे.

संदर्भ

१. दाक्षिणकर ना.पू., (२००४), 'शेळी-मेंढी पालन मार्गदर्शिका', नागपूर: श्री मंगेश प्रकाशन
२. उपासे बा.तू., (१९९८), 'मेंढीपालन', पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
३. देशपांडे पी.एम., 'उस्मानाबादी शेळी वार्ता', उस्मानाबाद: साईबाब ऑफसेट समता नगर
४. पशुसंवर्धन विभाग, महाराष्ट्र सरकार अहवाल २०११-१२
५. www.maharashtra.gov.in

The present issue of the Journal is edited & published by Dr. Deepak C. Nanaware at 129/498 Vasant Vihar, Nr. Old Pune Naka, Solapur, Maharashtra - 413 001, and owned by Shilpa D. Nanaware, 129/498 Vasant Vihar, Nr. Old Pune Naka, Solapur, Maharashtra - 413 001.

Disclaimer

The views expressed by the authors in their articles, reviews etc. in this issue are their own. The Editor, Publisher and owner are not responsible for them. All disputes concerning the journal shall be settled in the court at Solapur, Maharashtra

International Recognized Multidisciplinary Research Journal

NEW INTERNATIONAL RELIABLE RESEARCH JOURNAL

Certificate

This is to certify that our Editorial & Advisory Board accepted Research paper of

Dr./Sir/Smt.

डा. राज अका नोदरेव

Topic

भारतीय अभिव्यवस्थेन पशुधनाने महत्त्व

College / Institution

एच. जी. आर. जी. शिंदे महाविद्यालय, परंडा जि. उस्मानाबाद.

The Research is Original & Innovative. Your articles is published in the Volume No.: I,

Issue No.: 37, Month of April 2016

Asst. Prof. A.V. Hingmire
Chief Editor

Asst. Prof. L.M. Rathod
Executive Editor

NEW INTERNATIONAL RELIABLE RESEARCH JOURNAL

CONTENTS

Vol. 1 Issue- 37 April 2016

Sr. No.	Title & Name of the Author(s)	Page No.
1	कमलेश्वर का उपन्यास आगामी अतीत : एक मुल्यांकन प्रा. राजकुमार नागनाथराव काबळे (जेवरीकर)	1
2	गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांमधील सामाजिक वास्तव डॉ. वंदना महाजन / प्रा. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे	5
3	ऐतिहासिक बसवकल्याण : एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. सुनील राचन्ना काळे	9
4	मराठवाड्याच्या शैक्षणिक विकासात मत्स्योदरी शिक्षण संस्थेचे योगदान प्रा. ज्ञानदेव शिवनाथ नागवे	13
5	भारतीय अर्थव्यवस्थेत पशुधनाचे महत्त्व प्रा.श्री.खर्डे अरुण चांगदेव	17
6	भारतातील उच्च शिक्षणाची स्थिती : एक विश्लेषण साळवे संदिप गोरख / डॉ. व्ही. आर. कदम	21
7	पद्मभूषण डॉ. कर्मवरील भाऊराव पाटील यांची शैक्षणिय चळवळ प्राचार्य डॉ.टी. एस पाटील / श्री. चंद्रकांत बाबूराव कुंभार	24
8	CONSTITUTIONAL PERCEPTIONS OF PLEA BARGAINING : A CRITICAL APPROACH Mr. Sangharatna S. Narwade / Dr.M.L. Dharmapurikar	29

ORIGINAL ARTICLE

भारतीय अर्थव्यवस्थेत पशुधनाचे महत्त्व

प्रा.श्री.खर्डे अरुण चांगदेव

सहाय्यक प्राध्यापक,

एस.जी.आर.जी.शिंदे महाविद्यालय, परंडा

जि.उस्मानाबाद ४१३५०२

१.१ प्रस्तावना

शेती व्यवसाय हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. त्यामुळे कृषीप्रधान भारतातील शेतकऱ्यांच्या जीवनात शेतीपूरक व्यवसायास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कारण ग्रामीण भागातील बेरोजगारांचा शहराकडे धावणारा लोंढा रोखण्यासाठी व खऱ्या अर्थाने ग्रामीण भागाचा कायापालट घडवून आणण्यासाठी शेतीपूरक उद्योगधंदे उभारणे ही काळाची गरज आहे. या वरील पार्श्वभूमीवर पशुपालन व्यवसाय अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कारण ग्रामीण बेरोजगारांना पशुपालन व्यवसायाद्वारे स्वयंरोजगाराची संधी निर्माण करून त्यांची आर्थिक उन्नती करणे शक्य आहे. विशेषतः मानवाच्या जीवनात पशुंना खूप महत्त्व आहे कारण पशुपासून मानवाला दूध व मांस हे खाद्य पदार्थ मिळतात. शिवाय चामडी, लोकर इत्यादी उत्पादने मिळतात. प्रामुख्याने शेतीच्या मशागतीसाठी पशुंचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो.. पशुधनात प्रामुख्याने गाय, बैल, म्हैस, रेडे, शेळ्या-मेंढ्या, वराह, घोडे इत्यादींचा समावेश होतो. एकंदरीत ग्रामीण भागातील भूमिहीन, छोटे शेतकरी, महिला व शेतमजूर अशा गरीब कुटुंबातील लोकांना पशुपालन व्यवसायाने मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे म्हणून ग्रामीण भागातील लोकांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी पशुपालन व्यवसाय महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे.

१.२ संशोधन विषयाचे उद्दिष्टे

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेत पशुधनाचे महत्त्व अभ्यासणे.
२. पशुधन व्यवसायाची स्थिती जाणून घेणे.
३. भारतातील पशुधन व्यवसायाचा आढावा घेणे.

१.३ अभ्यासाची पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा आधार घेतलेला असून विविध संशोधकांनी लिहिलेले वेगवेगळे संदर्भग्रंथ, सरकारी अहवाल, मासिके व संशोधन पेपर, वर्तमानपत्रे इत्यादी मधून माहिती घेतलेली आहे व केलेल्या अभ्यासातून काही महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१.४ भारतातील पशुधनाची स्थिती

भारताची अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असल्याने पशुपालन व्यवसायास महत्त्व आहे. पशुपालन हा शेती व्यवसायाचा अविभाज्य घटक बनला आहे. पशुमधील बैल, रेडा, उंट यांच्या सहाय्याने शेतीची व वहातुकीची कामे करता येतात शिवाय पशुपासून शेणखत, गोमूत्र, दूध, मांस, कातडी व लोकर

इत्यादी उत्पदने मिळतात. विशेषतः भारत देश सर्वच स्तरातून पशुपालनाच्या बाबतीत जगात अग्रेसर आहे. कारण जगातील एकूण पशुंच्या संख्येपैकी भारतात सुमारे १७ ते १८ टक्के पशुधन आहे. भारतातील एकूण पशुधनाचा विचार करता सन १९५१ मध्ये २९२ दशलक्ष असणारे पशुधन १९९२ मध्ये ४७० दशलक्ष पर्यंत वाढले तर मार्च २००९ मध्ये ते ८३८ दशलक्ष एवढे होते. परंतु २०१२ च्या १९ व्या पशुगणनेनुसार ५१२.५ दशलक्षा पर्यंत पशुधन संख्येत घट झालेली आढळते. एकंदरीत १९५१-२००७ पर्यंतच्या कालावधीत सर्वच प्रकारच्या पशुधनात वाढ झाल्याचे आढळते. जगातील एकूण म्हशीच्या ५७ टक्के म्हशी एकट्या भारतात आहेत. तर गाई व बैलाच्या बाबतीत १९ टक्के गाई व बैल भारतात आहेत. तर १८ टक्के शेळ्या भारतात आढळून येतात इतर देशांशी तुलना करता भारत पशुधनाच्या बाबतीत जगात अग्रेसर आहे.

तक्ता क्र.१

भारतातील पशुधनाची प्रगती (दशलक्ष)

अ.क्र.	पशुचे नांव	पशुगणना वर्ष				
		१९५१	१९७२	१९९२	२००९	२०१२
१	गाई व बैल	१५५.३०	१७८.३०	२०४.५३	२४४.६५	२७६.६
२	म्हैस व रेडे	४३.४०	५७.४०	८३.५०	२२७.७८	१६५.३
३	मेंढया	३९.१०	४०.००	५०.८०	६९.१६	६५.१
४	शेळ्या	४७.२०	६७.५०	११५.२८	१९६.५०	१३५.२
५	उंट, घोडे, गाढव, खेचर, डुक्कर, याक इत्यादी	७.८६	१०.०२	१६.१४	२०.२६	१२.२

आधार-पशुगणना, भारत सरकार २०१२ (१९ वी पशुगणना)

वरील तक्ता क्रमांक १ वरून स्पष्ट होते की, भारतामध्ये गाई व बैलाची संख्या १९५१ मध्ये १५५.३० दशलक्ष होती, १९९२ मध्ये त्यात वाढ होऊन २०४.५३ एवढी झाली तर २००९ मध्ये २४४.६५ दशलक्ष पर्यंत वाढ झाली. म्हैस व रेडे यांची संख्या १९५१ मध्ये ४३.४० दशलक्ष एवढी होती. १९९२ मध्ये ८३.३० दशलक्ष तर २००९ मध्ये २२७.७८ दशलक्ष एवढी झालेली आढळते. मेषवंशीय पशुमध्ये मेंढयांची संख्या १९५१ मध्ये ३९.१० दशलक्ष एवढी होती, १९९२ मध्ये ५०.८० दशलक्ष तर २००९ मध्ये ६९.१६ दशलक्ष एवढी संख्या वाढलेली आहे. तर शेळ्यांची संख्या १९५१ मध्ये ४७.२० दशलक्ष होती, १९९२ मध्ये ११५.२८ दशलक्ष झाली तर २००९ मध्ये १९६.५० दशलक्षापर्यंत वाढलेली आहे. इतर प्राण्यांमध्ये उंट, घोडे, गाढव, खेचर, वराह, याक इत्यादी प्राण्यांची संख्या १९५१ मध्ये ७.८६ दशलक्ष होती. १९९२ मध्ये इतर प्राण्यांची संख्या १६.१४ दशलक्ष इतकी झाली. तर २००९ मध्ये २०.२६ दशलक्ष पर्यंत इतर प्राण्यांची संख्या वाढलेली आढळून येते.

१९ व्या पशुगणनेनुसार २०१२ मध्ये एकूण पशुधनामध्ये गाईची संख्या ३७.२८ टक्के, म्हशीची संख्या २१.२३ टक्के, शेळीची संख्या २६.४० टक्के, मेंढीची संख्या १२.७१ टक्के, वराह ८२.१ टक्के तर इतर प्राण्यांची संख्या ८०.३७ टक्के असल्याचे आढळून येते.

१.५ पशुधनाचे महत्त्व

भारतीय शेतीचे सिंचनाखालील क्षेत्रफळ केवळ १५ टक्के असल्याने जिरायती क्षेत्रातील बहुतांशी शेतीचे उत्पन्न निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून आहे त्यामुळे शेतकऱ्याला वर्षभर शेतात काम नसते. अशा परिस्थितीत कुटूंबाची आर्थिक गरज भागविण्यासाठी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी पशुपालन व्यवसाय महत्त्वपूर्ण आहे. उदा. दुग्धव्यवसाय, शेळीपालन, मेंढीपालन, पशुसंवर्धन यासारख्या व्यवसायातून उत्पन्न मिळवता येते. भारतातील शेती व ग्रामीण जीवनात पशुचे

योगदान मोठे राहिले आहे. या शिवाय राष्ट्रीय उत्पन्नातील त्यांचे योगदान महत्वाचे आहे कारण शेती उत्पादनाच्या १४ टक्के, तर राष्ट्रीय उत्पन्नातील पशुपालनाचा वाटा जवळ जवळ ६ टक्के राहिला आहे. अशा पशुधनाचे महत्त्व पुढील मुद्द्यांच्या आधारे चांगले स्पष्ट करता येईल.

१. शेती क्षेत्रातील पशुचे महत्त्व

भारतातील पशुपालन व कुक्कुटपालनाची संख्या मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण लोकांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी महत्वाची भूमिका पशुधन साधने निभावत आहे. विशेषतः शेती क्षेत्रात पशुधनास विशेष महत्त्व आहे कारण शेतीस शेणखत मिळते तसेच शेतीची मशागत करण्यासाठी व अन्न धान्याची बाजारपेठेपर्यंत वाहतूक करण्यासाठी पशुंचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होत आहे. आता सद्यस्थितीला वाहतूक व दळणवळणाच्या सोई वाढल्यामुळे हे प्रमाण कमी झाले आहे.

२. रोजगार पातळीत वाढ

पशुपालन व्यवसायाच्या विकासांमुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार पातळी वाढत आहे. कारण सध्याच्या स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत २१.७ दशलक्ष लोकांना पशुपालन व्यवसायात स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत.

३. राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान

गेल्या अनेक दशकात एकूण स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातील कृषी क्षेत्राचा हिस्सा यामध्ये लक्षणीय घट झाली आहे. परंतु राष्ट्रीय उत्पन्नातील पशुधनाचा हिस्सा मात्र वाढत आहे. उदा. १९८०-८१ मध्ये तो ५.७० टक्के होता तो १९९५-९६ मध्ये ६.०५ टक्के इतका वाढलेला आहे. तर कृषीक्षेत्रातील उत्पादनात या काळातच पशुपालनाचा हिस्सा १७ टक्के वरून २४ टक्के पर्यंत वाढलेला दिसतो. तर २००२-०३ मध्ये तो २९.२७ टक्के इतका आहे.

४. खाद्यपुरवठ्यातील योगदान

पशुपासून दूध, मांस, अंडी, इत्यादी खाद्य पदार्थ मिळतात. अन्न धान्याला पूरक म्हणून वरील खाद्यपदार्थांचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग होत आहे. सन २००६-०७ मध्ये १०४.८ दशलक्ष टन दूध, ५३.५ दशलक्ष अंडी, २.६ दशलक्ष टन मांस उत्पादित झाले आहे.

५. निर्यातीस चालना

पशुधन व कुक्कुट उत्पादन विभागाची निर्यात २००६-०७ मध्ये १७४२३ कोटी रुपये असून या निर्यातीत फक्त चामडी निर्यातीचा वाटा १३६७४ कोटी रुपये एवढा आहे. एकंदरीत देशाच्या निर्यातीमध्ये पशुधन विभागाचा मोलाचा वाटा असल्याचे आढळून येते.

६. दुधउत्पादन

सन २००६-०७ मध्ये भारतातील दूध उत्पादन १०४.८४ दशलक्ष टन एवढे आहे. भारत दूध उत्पादनाच्या बाबतीत जगात अग्रेसर राहिला आहे. देशामध्ये प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन दूध उपलब्धता १९९६-९७ मध्ये २०२ ग्रॅम होती ती २००६-०७ मध्ये २४६ ग्रॅम तर २०१२-१३ मध्ये २७८ ग्रॅम पर्यंत वाढलेली आढळते.

७. लोकर उत्पादन

भारतातील वेगवेगळ्या प्राण्यांच्या लोकरी पासून उत्पन्न मिळत आहे. विशेषतः मेंढीच्या लोकर उत्पादनामुळे लोकर व्यवसायास चालना मिळत आहे. सन १९९०-९१ मध्ये लोकर उत्पादन ४१.२० दशलक्ष कि.ग्रॅ. होती यात वाढ होऊन सन २००७-०८ मध्ये ४४ दशलक्ष कि.ग्रॅ. पर्यंत वाढ झाली आहे.

एकंदरीत देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न व शेती क्षेत्राच्या दृष्टीने पशुधनाचे महत्त्व वाढत आहे त्याच बरोबर विदेशी चलन मिळवून देण्यामध्ये पशुधनाचा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय

लोक संख्येत सातत्याने वाढच होत आहे. त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण वाढत गेले व उपलब्ध जमीनीचे लहान तुकड्यात विभाजन झाल्याने अशा स्वरूपाची शेती किफायतशीर होत नाही. त्यामुळे शेती हा व्यवसाय न परवडणारा व्यवसाय ठरला आहे त्यामुळे वरील परिस्थितीवर मात करण्यासाठी पशुपालनाशी संबंधित दुग्धव्यवसाय, शेळी-मेंढी पालन, कुक्कुटपालन, मत्स्य पालन या सारख्या शेतीपूरक जोडधंद्यांचा विकास होऊ लागला आहे. त्यामुळेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास व्यवसाय, रोजगार व उत्पादन वाढीच्या दृष्टीने महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे. परंतु भारतातील गरीब जनतेच्या दृष्टीने पशुपालन व्यवसाय आर्थिक दृष्ट्या लाभदायी असून देखील आपल्या देशातील पशुधनाची अवस्था समाधानकारक नाही. कारण व्यवस्थापनाचा अभाव, जनावरांचे रोग, वैद्यकीय सुविधांचा अभाव, चाऱ्याचा प्रश्न, समतोल आहाराचा अभाव व भांडवलाचा अभाव या वरील उणीवा दूर करून नियोजनपूर्वक व्यवसाय केल्यास ग्रामीण भागातील लोकांचे उत्पन्न वाढून रोजगार निर्मिती वाढण्यास मदत होईल.

१.६ निष्कर्ष

उपलब्ध आकडेवारी व माहितीच्या आधारावर पुढील काही निष्कर्ष काढले आहेत.

१. ग्रामीण भागातील लोकांचे आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी पशुपालन व्यवसाय महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे.
२. भूमिहीन शेतमजूर, अल्प भूधारक व बेरोजगारांना पशुपालन व्यवसायातून रोजगार संधी उपलब्ध होण्यास मदत होत आहे.
३. शेतीतील यांत्रिकीकरणामुळे व पशुपालन व्यवसायातील समस्यांमुळे भारतात अलीकडील काळात पशुधन संख्येत घट होत आल्याचे आढळून येते.
४. पर्जन्यमानाच्या अभावामुळे शेतीतील उत्पादनात नियमितता नाही त्यामुळे शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून पशुधन व्यवसायाचे महत्त्व वाढत आहे.
५. भारतातील शेतकऱ्यांचा पशुधना बाबत प्राधान्यक्रम बदलत आहे. सामान्यतः शेतीकामाची जनावरे सांभाळण्या ऐवजी दूध दुभती जनावरे सांभाळण्याकडे कल वाढला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. दाक्षिणकर ना.पू., (२०११), 'जैविक पशुपालन', नागपूर: श्री मंगेश प्रकाशन
२. देशपांडे पी.एम., (२००८), 'पशुसंगोपन व्यवसाय', औरंगाबाद: आदित्य प्रकाशन
३. भोसले, काटे, दामाजी, (२०१०), 'कृषी अर्थशास्त्र', दुधाळी कोल्हापूर: फडके प्रकाशन
४. चतुर्भुज मामोरिया, (२०११), आग्रा: साहित्य भवन पब्लिकेशन
५. भारत सरकार १९ वी पशुगणना २०१२

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Customer Relationship Management in Banking Sector	Dr. Balaji G. Gaikwad	1-6
2	Evaluation of Salary Earners Co-Operative Banks	Dr. S. G. Madrewar	7-10
3	Individual's Behaviour and Institutions in Relation to Finance and Accounting	Dr. Vinod R. Tidke	11-17
4	Contribution of Gems and Jewellery Industry in India	Dr. S. R. Nikam	18-21
5	Analysis of Corporate Social Responsibility	Dr. Balaji Kamble	22-30
6	अनुत्पादित कर्ज (एनपीए) : संकल्पना व विश्लेषण	सुचिता ए. पाटील, डॉ. आर. व्ही. तानशेट्टे	31-35
7	मानव संसाधन विकासातील तुलनात्मक स्थितीचा अभ्यास	शिवाजी एस. काटे	36-45
✓ 8	भारतीय अर्थव्यवस्थेत नाबार्डचे योगदान	अरुण चांगदेव खर्डे	46-50
9	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेचे विश्लेषण	अनिल चाटे	51-54
10	ग्रामीण भारतातील सावकारी वित्त पुरवठा - एक अभ्यास	माणिक सोळंके	55-62

भारतीय अर्थव्यवस्थेत नाबार्डचे योगदान

अरुण चांगदेव खर्डे

अर्थशास्त्र विभाग,
शिक्षणमहर्षी रा. गो. शिंदे महाविद्यालय,
परंडा, जि. उस्मानाबाद

8

RESEARCH PAPER - ECONOMICS

प्रस्तावना :

देशातील कृषि क्षेत्राला विकासासाठी कर्ज पुरवठा करणे, लघु उद्योगांच्या तसेच ग्रामीण व कुटीर उद्योगांच्या विकासासाठी योजना तयार करून त्यांचा विकास साधणे आणि ग्रामीण विकासाचे इतर कार्यक्रम राबवणे अशा प्रकारची एकंदरीत ग्रामीण विकासाची कार्ये नाबार्डच्या स्थापनेपासूनच नाबार्डकडे सोपविली आहेत. याबाबतीत नाबार्ड ही शिखर संस्था असल्या कारणाने या संस्थेस भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

नाबार्डची स्थापना १२ जुलै १९८२ रोजी लोकसभेत स्वतंत्र विधेयक संमत करून करण्यात आली. शेती आणि ग्रामीण विकासाच्या विभिन्न प्रकारच्या व्यवहारासाठी लागणाऱ्या कर्जाची गरज भागविणारी एकमेव अशी संस्था आहे. पूर्वीच्या 'शेतकी पुनर्वित्त विकास निगम' ची सर्व कामे नाबार्डकडे सोपविण्यात आलेली आहेत. नाबार्ड ही 'शिखर बँक' (The apex Bank) आहे व तिची वित्तीय मदतीची कक्षा अत्यंत विस्तृत असून ग्रामीण भागातील शेती क्षेत्र, लघु उद्योग, ग्रामोद्योग, कुटीर उद्योग, हस्तकला व्यवसाय, ग्रामीण भागातील कारागीर इत्यादींच्या बाबतीत धोरण ठरविणे, योजना तयार करणे आणि कार्यवाहीत आणण्याच्या दृष्टीने या सर्व बाबतीत वित्तीय मदतीद्वारा या सर्व क्षेत्रांचा व पर्यायाने सर्व ग्रामीण क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याच्या कार्याचा अंतर्भाव होतो. नाबार्ड ही ग्रामीण क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असलेली वित्त पुरवठा करणारी एकमेव शिखर संस्था आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेशी नाबार्ड संलग्न ठेवण्यात

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Instruments of Monetary Policy in India	Dr. Vinod R. Tidke	1
2	Microfinance and women Improvement	Dr. B. M. Biradar	7
3	Customer Relationship Management : An overview	Harish Kale	12
4	District-Wise Disparities in Human Development in Maharashtra State	Rahul Mane	20
5	Corporate Governance and its Implications	Dr. R. K. Shinde	29
6	Mall Culture in India : An Overview	Ganpati Mohal	34
7	मराठवाड्यातील शहरीकरणाचा चिकित्सक अभ्यास	चंद्रशेखर जे. देशमुख डॉ. रमेश पी. साळी	40
8	भारतातील काळा पैसा	डॉ. सतिश गव्हाणे	46
9	महिला सक्षमीकरण भारताच्या मानवी विकासातील गंभीर समस्या	डॉ.अशोक टिपरसे	50
10	शेतीआधारीत उद्योगाचे ग्रामीण विकासातील महत्व	अरुण चांगदेव खर्डे	56
11	भारतीय बँकिंग क्षेत्र : एक अभ्यास	कोमल पांचाळ	61

शेतीआधारीत उद्योगाचे ग्रामीण विकासातील महत्व

अरुण चांगदेव खर्डे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिक्षणमहर्षी गुरुवर्य रा. गे. शिंदे महाविद्यालय,
परंडा, जि. उस्मानाबाद

10

RESEARCH PAPER - ECONOMICS

भारत हा अन्न, दूध, साखर, चहा उत्पादनात जगात अग्रेसर असून आज गहू, फळे, भाजीपाला यांच्या उत्पादनात दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ग्रामीण विकासाला कृती विकासाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर प्राधान्य देण्यात आले. शेती आणि उद्योग हे आत्तापर्यंत विभिन्न क्षेत्रे समजण्यात आली असली तरी शेती व उद्योग हे एकमेकांना परस्परपूरक क्षेत्रे आहेत. अलिकडील काळात शेतीला उद्योगाचा दर्जा देण्याविषयी नुसतीच चर्चा होत असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण भारताच्या विकासातून शहरी भारताची प्रगती हे पूर्वीच उघड असतानाही विविध विकास योजनांच्या स्तरातून कृषी विकासात बहुतांशी अपयशच येत असल्याचे आपणास दिसून येत आहे. अलिकडील काळात शेतीवर अस्मानी संकटाचा वर्षाव होतानाही अन्नधान्याचा पुरवठा शेतीतूनच होत आहे. त्यातही मान्सूनची अनियमितता या एकाच कारणामुळे शेती क्षेत्राला चांगलाच हादरा बसल्याचे दिसून येते. शेतीतून धान्य उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांनाच अनेक संकटांला तोंड देता देता उभे आयुष्य आत्महत्येनं ग्रासून टाकलंय. हे आपण पाहतच आहोत. आजपर्यंत भारतीय प्रश्नांची उकल ही शेतीक्षेत्रातूनच सोडविता आली म्हणजेच उद्योग क्षेत्र व सेवा क्षेत्राचा पायाच शेतीक्षेत्र असतानाही आधुनिक शेतीसमोर अनेक प्रश्नांनी ठाण मांडल्याचे आपणास दिसून येत आहे. उद्योग क्षेत्र व सेवा क्षेत्रात जेवढ्या रोजगार संधी उपलब्ध आहेत तितक्या शेती क्षेत्रात नसल्याचे दिसून येते. आजपर्यंतच्या काळात शेती क्षेत्र हे सर्वच उद्योगांचा पाया होते. पण सर्वच आर्थिक प्रश्न एकटे शेती सोडवू शकत नाही व ग्रामीण विकास करू शकत नाही. तर त्यासाठी ग्रामीण भागात शेतीआधारित

7

Best Practices for Environmental Conservation and Social Reforms

V. V. Nalawade

S. G. R. G. Shinde Mahavidyalya, Paranda. Dist. Osmanabad.

S. S. Chavan

S. G. R. G. Shinde Mahavidyalya, Paranda. Dist. Osmanabad.

Abstract

To improve the quality of higher education in educational system of our country, there is a need to reconstruct some practices followed today. Today in India every institute has to get accredited by NAAC. NAAC is an autonomous body of UGC which implement several practices in the colleges and universities. But still we think some best practices should be implemented in higher education for overall development in curricular activities of a student. We have put forth some eco-environmental and social practices seeking the fulfillment of value framework given by NAAC. This article involves some issues regarding environment and our society which the students should inculcate in them during their college tenure.

Introduction

Innovation is the soul of progress in any institution. Even existing methods, no matter how fascinating they are, cannot last unless they are revised and modified regularly. Innovations become even more important especially in higher education because here the innovative practices are practiced by youth in the country. Higher education is now turning up as an International Service. Hence quality, standards and recognition are obvious concerns of it. Higher education in the country is facing some serious difficulties. To mention the few Graduates passing out are lack in professional literacy, graduates passing out from three year degree program lack in skills and unable to perform complex tasks. Although it true that "The Best Practices are Borrowed Ideas" contextualizing is essential [1].

Every institute of higher education has to find the needs and challenges in the society it has been situated in and try to find the novel ways to address the same. Higher education institutes thus can play a crucial role in the development of the nation. Teacher has to facilitate the process and students are enlightened to understand their strengths. In other words best practices are quality enhancing academic / administrative infrastructure strategies adopted by highly accredited institutions of higher learning in present instance [1].

Below given some practices are sorted with their specialty and best learning outcomes.

- Earn and Learn Scheme
- Poor Student Fund (PSF)

- Girl students Empowerment: Self defense, Sex Education, Health Check up
- Water Harvesting Through NSS and College Students
- Adoption of Trees by Students and Staff Members
- Social Awareness Regarding Health of The Society
- Innovative Techniques in Teaching Learning Process

These are some best practices which a college should implement during the course.

Earn and Learn Scheme (Kamava Aani Shika Yojana)

This scheme was first implemented by the great social worker Late Shri Karmavir Bhurao Patil who started this scheme in his educational institutions (Rayat Shikshan Sanstha, Satara). But it will be of great use if it is implemented at the college level also. The scheme is applicable for the college admitted students from all the faculties only. The scheme is beneficial for the poor students from the local areas. Under the scheme the students who are below the poverty line are selected. The college management assigns some work under the limited clock hour system. The economical benefits of the schemes are not directly given to the students but converted into the yearly fees of the college. After converting their yearly fees the remaining amount of the students is paid back to them. The scheme ensures that the academic activities of the student are not hampered due to the assigned work. The scheme is beneficial to the students eager to undertake their higher education but who are economically underprivileged. The scheme has been proved to be a boon to such students. 'Earn and Learn Scheme' can be implemented, with a view, to give to some extent, the financial help to poor and needy undergraduate students, who are desirous to undertake higher education but are depriving due to their poor financial conditions. The students working in Earn and Learn may draw at least 50/- Rs. per day giving work time of two hours.

Poor Student Fund

The Poor Students Fund is scheme run by the employees in the college. Every month each employee donate some fixed amount of money to PSF (Poor Students Fund). At the end of academic year the fund is collected and counted. The collected amount is then utilized for the purpose of student's education activities such as yearly fees, uniform books etc. yearly 5 most poor and needy students are selected by the college committee, who will be benefitted by the scheme.

Girl student's empowerment: Self defense, sex education, health check up

Today the attitude of the society towards the female child is changing very fast. Today there are many examples in our society where the female child is dominated by the male child. To overcome such issues in higher education girl student's empowerment is a best practice to be made compulsory to all colleges. In this practice the girls from all faculties are selected and trained for various physical and mental exercises like Karate, Judo, Yoga and Meditation. Other than this all the girl students are counseled by the well trained

health counselor or a physiotherapist. In this practice girl children are thoroughly checked up for various health problems like menstrual cycle, hemoglobin and weight loss etc. If this practice is successfully run in the college, we are able to make our female child a healthy, confident and independent.

Rain Water harvesting through NSS and college students

National Service Scheme (NSS) is one of the best schemes started by the Government at college level. NSS department runs various activities regarding the social awareness. But today Water Harvesting is one of the most vital necessities for the society. If we see back record of rainfall, the amount of rainfall receiving is becoming less day by day. Water harvesting is one of the cheapest and efficient ways to overcome water crisis. The volunteers as well as the interested students of the NSS are involved in this practice. With the help of the students the rain water, which flows out of the campus is harvested and percolated in the campus itself. This practice helps to improve the water level of the bore wells in the campus. This practice helps the student to carry the idea of water harvesting to their villages and towns. Keeping in front the ideas and various schemes of the Government run in public sectors, schemes like "Jalyukt Shivar", "Paani Adva, Paani Jirava", "Nala Rundikaran" etc. can also be implemented in colleges with the help of Government officers.

Adoption of Trees by Students and Staff Members

Today India is one of the leading countries in the world for releasing the poisonous gases in the atmosphere. Air pollution has become a major issue in our country. To overcome the problem of environment pollution, tree plantation is the only best option. If we implement such practice at the college level, we can save our environment from getting polluted from greenhouse gases. During rainy season at college level every staff member and every student of the college are advised to plant, adopt and conserve at least one tree. They have to look after the development of the adopted tree throughout their college life. This practice is beneficial to create an eco friendly and learning atmosphere in lush green campus. According to recent researches, India's per capita CO₂ emission is 1.4 metric ton (i.e. 1400 kg) and its growing high with development. Tree plantation is the most efficient way to offset CO₂ emission, as a single average full fledged tree extinguish 21 kg of CO₂ per year. Adopting a plant is certainly the most simple and efficient way to ensure your first step towards contribution for conservation. Select a plant of your choice. The student have to take care of the adopted plant until it grows into a full fledged tree. A certificate of Tree Adoption may be given to the students by college. Plants required for the plantation and manure are provided free of cost by the college committee. This scheme helps to improve the flora and fauna of the college campus. Preparation of the Botanical garden should be made compulsory to all the colleges, which helps to improve the greenery of the college campus.

Social Awareness Regarding Health and Social Reforms of the Society

Today our society is facing many severe health problems. With such kind of practices by students we

have a great platform for awakening of our society regarding health hazards. Students are inspired to lead a rally, oral presentation or poster presentation, street plays and slogans. In this practice faculties are divided into groups and each group is given a task to spread awareness of various diseases and social health awareness. National and international health related days like AIDS, Polio, Hepatitis and Cancer days are observed. Selected groups of students are sent to the most rural villages and directed to guide to spread the awareness regarding various health issues like cleanliness, use of toilets, diet of pregnant woman, menstrual cycle etc. People are made aware against the various harmful effects of alcohol and tobacco. Students are specially advised to have a dialogue with farmers and spread the message that the suicide is not the solution for their problems. They are also asked to make a survey of patients, the diseases they are suffering from and difficulties in getting a punctual treatment. This kind of practice can surely prove a very good source to awaken our illiterate society.

Innovative Techniques in Teaching Learning Process

There is need to improve our traditional teaching techniques. Our traditional methods like chalk and Talk are proving to be inadequate for today's fast growing generation. Two way communications is more effective than one way communication. If we involve ICT based techniques in our daily practices, then audio visual effect will create long lasting effect on the minds of students and also can create interest in learning. Now a day's most of the students are handling smart phone with them. This asset can be involved in their learning methods by giving them "One Touch Scientific Applications"

Conclusion

The paper deals with various best practices to be implemented in higher education. All the practices can prove effective to the overall development of students during his college life and can also be helpful in his career. The benefits of these practices can strengthen the moral values of the students which can help them to become an appreciated citizen in the society which also contributes in the progress of the nation. The practices mentioned above help them to imbibe the importance of money and various aspects of environment. The girl student's upliftment regarding the social and health can be proved beneficial by application of such practices. Education with best practices will not only improve his academic career but make them realize his responsibility towards the society.

References

- 1) Best Practices in higher education-Report of National Conference organized by NAAC.1994-2004.
- 2) Great institutions of higher learning. Accredited Colleges in India. Volume I, 2002-2004, NAAC.
- 3) Best Practices Series 4 and 5, NAAC.

Certificate

This is to certify that the Research paper entitled "*Best Practices for Environmental Conservation and Social Reforms*" submitted by "*S. S. Chavan*" has been published in "*Research World*" Half Yearly National Research Journal on "*Best Practices for Quality Enhancement in Institutes of Higher Education*" - Vol.-I, March 2017 (ISSN 2319-359X Print with having IMPACT FACTOR - 4.08). The Research contribution was greatly appreciated by the Review Board Members.

Amrita Agrawal
(Managing Editor)

Certificate

This is to certify that the Research paper entitled "*Best Practices for Environmental Conservation and Social Reforms*" submitted by "*V. V. Nalawade*" has been published in "*Research World*" Half Yearly National Research Journal on "*Best Practices for Quality Enhancement in Institutes of Higher Education*" - Vol.-I, March 2017 (ISSN 2319-359X Print with having IMPACT FACTOR - 4.08). The Research contribution was greatly appreciated by the Review Board Members.

Anita Aggarwal
(Managing Editor)

Weekly Science

International Research Journal

ISSN: 2321-7871   Impact Factor : 2.4210(UIF) [Yr.2014]   Volume - 3 | Issue - 50 | (23 June 2016)

MYCORRHIZAL STATUS OF SOME PLANTS OF THE EUPHORBIACEAE FAMILY IN SOLAPUR, MAHARASHTRA

Sandhya. S. Gaikwad, N.S. Mali¹ and Prakash P. Sarwade²

Department of Botany, Shri ShivajiMahavidyalayaBarshi Dist. Solapur (M.S.)India.

¹Department of Botany, ShankarraoMohiteMahavidyalaya, Akluj. Tal. Malshiras Dist. Solapur (M.S.) India.

²Department of Botany, S.G.R.G. ShindeMahavidyalayaParanda Dist. Osmanabad (M.S.) India.

ABSTRACT:

A survey of the arbuscularmycorrhizal (AM) status of sixty plants belonging to family Euphorbiaceae were studied for their AM association during growing in the Barshi, District Solapur, Maharashtra of India. The result showed that all the plants (Viz. *Acalypha indica*, *Chrozophora prostrata*, *C.rottleri*, *Croton bonplandianum*, *Euphorbia geniculata*, *E.caducifolia*, *E. dracunculoides*, *E.hirta*, *E.laciniata*, *E. prostrata*, *E.pulcherrima*, *Jatropha curcas*, *J.glandulifera*, *J.gossypifolia*, *Phyllanthusacidus* and *P.amarus*) had AM fungal association in the roots and spore population in the rhizosphere soil. However, maximum root colonization was observed in *J.curcas* (94%) where as minimum in *C.rottleri* (35%). *J.curcas* (309) showed more spore density where as less in *C.rottleri* (20). AM fungal spores belonging to *Acaulospora*, *Gigaspora*, *Glomus*, and *Scutellospora* were

recorded. Among AM fungal species *Acaulosporaspp* were found dominate followed by *Glomusspp*, *Scutellosporaspp* and *Gigasporaspp* were found poorly distributed.

KEY WORDS: AM Fungi, Root colonization, Euphorbiaceae family.

INTRODUCTION :

Mycorrhiza is a mutualistic association between fungi and higher plants (1). Frank (2) coined the term mycorrhizae. The term 'mycorrhiza' in its broadest sense is the non-pathogenic association of fungi and the roots of higher plants. The root-fungus association is symbiotic and the whole association is being considered as a "functionally distinct organ" involved in mineral nutrient uptake from the soil (3).

Euphorbiaceae is large and extremely variable family which includes 300 genera and 5,000 species, cosmopolitan in distribution except in the Arctic region but they are most abundant in the tropical regions. In India the family is represented by about 61 genera and 336 species mostly in the tropical and subtropical Himalayas and the mountains of South India. Some members of this family (Viz. *Acalypha indica*, *Chrozophora prostrata*, *C. rottleri*, *Croton bonplandianum*, *Euphorbia geniculata*, *E. caducifolia*, *E. dracunculoides*, *E. hirta*, *E. laciniata*, *E. prostrata*, *E. pulcherrima*, *Jatropha curcas*, *J. glandulifera*, *J. gossypifolia*, *Phyllanthus acidus* and *P. amarus*) are multipurpose plant species commonly found in Maharashtra state. Hence a study survey was conducted in Solapur district, where the plant is grown throughout the year to observe AM fungal genera that are associated with sixty plants.

MATERIALS AND METHODS

Solapur district lies between 17°1' to 18°32' north latitudes and 74°42' to 76°15' east longitudes and is located entirely in the Seena basin. Barshi Talukais one of the 11 tehsils headquarter of Solapur District in the Indian state of Maharashtra. This tehsil occupies the Northeast corner of the district and is bordered by Osmanabad District to the north and east, Madha Taluka to the west, Mohol Taluka to the southwest and North Solapur Taluka to the south.

Collection of different plants with their roots and soil were done randomly around Barshi tehsil which in three replications. Root samples were washed in tap water and cut in to one centimeter pieces in length. Root samples were cleared and stained by using Phillips and Hayman (4) technique. Root colonization was measured according to the Giovannetti and Mosse (5) method. Hundred grams of rhizosphere soil samples were analyzed for their spore isolation by wet sieving and decanting method Gerdmann and Nicolson, (6). Identification of AM fungal genera up to species level by using the Manual for identification Schenck and Perez (7).

RESULTS AND DISCUSSION

Plant species along with their arbuscular mycorrhizal (AM) fungi characterizations are presented in the Table 1. All the tested plants were colonized by AM fungi. The percentage of colonization was highest in *J. curcas* (94%) than other plants whereas, lowest percentage found in *C. rottleri* (35%). Hyphal and vesicular types of colonization were found in roots of different plants. Hyphae were almost common in all tested plants. Maximum number of spores (309) was observed in rhizosphere soil of *J. curcas*. Minimum number of spores (20) was observed in rhizosphere soil of *C. rottleri*. Total four genera were observed viz., *Acaulosporaspp*, *Glomusspp*, *Scutellosporaspp* and *Gigaspora spp*. Highest number of AM fungal genera and species were associated with *J. gossypifolia* while the lowest number

was associated with *C.bonplandianum*. Among AM fungal species *Acaulosporaspp* were found dominate followed by *Glomusspp*, *Scutellosporaspp* and *Gigasporaspp* were found poorely distributed.

AM association are the most frequent symbiosis found in nature because of their broad association with plants and cosmopolitan distribution (8). Occurrence of AM fungi in Euphorbiaceae plants has reported earlier by MohanandNatrajan (9), Raja et al., (10), Raghupathy et al., (11), Parmeshwaran et al., (12). Recently, Mulaniand Prabhu (13) and Sandhya et al., (14) reported the occurrence of AM fungi in Euphorbiaceae plants from India.

AM spore population also showed variation in the rhizosphere soil selected plants (Table no. 1). Variations of spore number have been reported recently by Sarwade et al., (15) recorded difference in spore numbers between plant species.

Present study revealed the occurrence of four AM fungal genera viz. *Glomus*, *Acaulospora*, *Gigaspora* and *Scutellospora*. *Acaulospora* were the most dominant plants growing in soils of Barshi, taluka. Recently it has been confirmed by Sarwade et al., (15). It contrast with the Prakash et al., (16) reported that *Glomus* species was dominant.

The root colonization by AM fungi is a dynamic process. The result obtained from the present study suggest that, all the test plants showed good colonization. However, percent root colonization varied from plant to plant (Table no.1). Variations in extent medicinal plant species were observed and confirm earlier findings of Muthukumar and Udaiyan, (17) in their studies on arbuscularmycorrhizas of plants growing in Western Ghat region of Southern India reported variation in colonization levels in various plant species.

The study suggests that the colonization percentage and number of AM fungal spores differ with different sixty plants. Highest number of mycorrhizal spores and root colonization of *Jatropha curcas* indicated that these plant species might be considered good host for AM fungi under natural conditions. Therefore, here concluded that, occurrence or distribution of AM fungi varies with host ranges. Studies on the distribution and mycorrhizal status of plants should enable us to understand the influence of these mycobionts on plant species diversity and distribution.

ACKNOWLEDGEMENTS

Authors are greatly thankful to Principal ShivajiMahavidyalayaBarshi for their constant encouragement.

REFERENCES

- 1) Menge, J.A. (1983). Utilization of vesicular-arbuscularmycorrhizal fungi in agriculture. Can. J. Bot., 61: 1015-1024.
- 2) Frank, A. B., (1885). Uber die auf Wurzelsymbioseberuhende Eranahrunggewisser Baume durchunterirdische Pilze. Ber. Dtsc. Bot. Ges., 3: 128.
- 3) Kar, A. K. (1993). College Botany, II, New Central Book Agency, Calcutta. pp. 507.
- 4) Phillips, J. M. and Haymann, D. S., (1970). Improved procedures for clearing and staining parasitic and vesicular-arbuscularmycorrhizal fungi for rapid assessment of infection. Trns. Br. mycol. Soc. 55: 158-161.
- 5) Giovannetti, M. and Mosse, B. (1980). An evaluation of techniques for measuring vesicular arbuscularmycorrhizal infection in roots. New Phytologist. 84: 489-500.
- 6) Gerdemann, J.W. and Nicolson, T.H. (1963). Spores of mycorrhizal Endogone species extracted from the soil by wet sieving and decanting. Trans. Br. Mycol. Soc. 46: 235-244.
- 7) Schenck, N.C. and Perez, Y. (1990). Manual for the identification of VA mycorrhizal fungi. Syneregistic

Publication, Gainesville, USA.19-36.

8)Harley, J.L. and Smith, S.E. (1983). Mycorrhizal symbiosis. London, UK: Academic Press. 483 p.

9)Mohan, V.& Natarajan, K., (1988). VAM association in sand dune plants in the Coromandel Coast. In- First Asian conference on Mycorrhizae, C.A.S. in Botany, Madras, (ed.) A. Mahadevan, N. Raman & K. Natrajan, 29-31, January pp. 73-76.

10)Raja, P., Ravikumar, P. and Mahadevan, A.,(1991). Vesicular-arbuscularmycorrhizae (VAM) in the forest plants of Nilgiris, Tamil Nadu, India. In – Proceedings of Second Asian Conference on Mycorrhiza, (eds.) I. Soerianegara and Supriyanto, Chiang Mai, Thailand, 11-15, March. pp. 81-89.

11)Raghupathy, S.,Mohankumar, V. and Mahadevan, A., (1988). Distribution of VAM in Thanjavur district flora. In- First Asian conference on Mycorrhizae, C.A.S. in Botany, Madras, (ed.) A. Mahadevan, N. Raman & K. Natrajan, 29-31, January pp. 95-98.

12)Parameswaran, P. and Augustine, B., (1988). Distribution and ecology of a VAM in a scrub jungle. In- First Asian conference on Mycorrhizae, C.A.S. in Botany, Madras, (ed.) A. Mahadevan, N. Raman & K. Natrajan, 29-31, January pp. 91-94.

13)Mulani, R. M. and Prabhu, R. R. (2002). A Seasonal Variation Vesicular ArbuscularMycorrhizal (VAM) Colonization in the Roots of *Dipcadisaxorum* Blatter and the Chlamydo spores in the Rhizospheric soil from Mumbai. *J. Soil Biology and Ecology* 20 (1&2): 47-50.

14)Sandhya, S. Gaikwad, S.P. Gaikwad, K.N., Gaisamudre and P.P. Sarwade (2013). Seasonal changes of arbuscularmycorrhizal (AM) fungi in Euphorbiaceae plants from Ramling, Balaghat plateau of Maharashtra, India. *Science Park Research Journal* Vol-1, Issue-18:1-4.

15)Sarwade, P.P., V.S.Sawant and U.N.Bhale (2011). Diversity of ArbuscularMycorrhizal (AM) fungi in some common plants of Marathwada region. *International Multidisciplinary Research Journal* Vol.1 (12) Pp. 11-12.

16)Prakash, P.Sarwade, M. B. Kanade, M. G. Ambuse and U.N.Bhale (2012). Association of ArbuscularMycorrhizal Fungi in some angiospermic plants of Maharashtra, India. *International Multidisciplinary Research Journal*, 2(4): 18-19.

17)Muthukumar, T. and Udaiyan, K., (2000). Arbuscular mycorrhizas of plants growing in the Western Ghats region, Southern India, *Mycorrhiza*, 9 (6): 297-313.

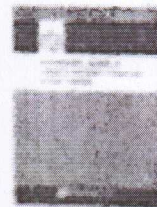

Table1. Percent root colonization and spore population in plants of Euphorbiaceae.

Sr No.	Plant species	* Colonization (%)	Types of colonization	* Spore population	AM fungal genera
1	<i>Acalypha indica</i> L.	48	H	57	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
2	<i>Chrozophora prostrata</i> Dalz.	64	H	80	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulospora</i> spp <i>Gigaspora</i> spp
3	<i>Chrozophora rotleri</i> (Geis.) Juss. Ex Spreng.	35	H	20	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
4	<i>Croton bonplandianum</i> Baill.	87	HV	281	<i>Acaulosporas</i> spp
5	<i>Euphorbia geniculata</i> Ortega.	53	HV	134	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulospora</i> spp <i>Gigaspora</i> spp
6	<i>Euphorbia caducifolia</i> Haines	87	HV	142	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
7	<i>Euphorbia dracunculoides</i> Lamk.	56	HV	184	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
8	<i>Euphorbia hirta</i> L.	85	H	138	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
9	<i>Euphorbia laciniata</i> Panigrahi	34	H	84	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
10	<i>Euphorbia prostrata</i> Ait.	65	HV	93	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulospora</i> spp <i>Gigaspora</i> spp
11	<i>Euphorbia pulcherrima</i> Willd. ex Klotzsch	38	HV	234	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
12	<i>Jatropha curcas</i> L.	94	HV	309	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulospora</i> spp <i>Gigaspora</i> spp
13	<i>Jatropha glandulifera</i> Roxb.	89	HV	145	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
14	<i>Jatropha gossypifolia</i> auct.	38	HV	163	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulospora</i> spp <i>Gigaspora</i> spp <i>Scutellospora</i> spp
15	<i>Phyllanthus acidus</i> (L.) Skeels	54	HV	183	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp
16	<i>Phyllanthus amarus</i> Schumacher & Thonn.	57	H	138	<i>Glomus</i> spp <i>Acaulosporas</i> spp

*Mean of three samples, H- Hyphae V- Vesicular

Tailoring the structural and magnetic properties of Co^{2+} substituted Co-Cu-Cr ferrite nanoparticles

S.B. Shelke^{1*}, Santosh Wadgane², M. L. Mane³, Sunil Satpute², A. S. Gaikwad⁴, B. H. Devmunde⁵, V. S. Shinde⁶, C. U. Nikam⁶

¹Department of Physics, S.M.P. College, Murum, Osmanabad, MS, India

²Materials Science Research Laboratory, Shrikrishna Mahavidyalaya Gunjoti, Osmanabad 413 613, MS, India

³Department of Physics, S. G. R. G. Shinde Mahavidyalaya, Paranda, MS, India

⁴Department of Physics, Vivekanand College, Aurangabad 431004, MS, India

⁵Department of Chemistry, Shri Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Omurga, MS, India

⁶Department of Applied Science, College of Engineering and Technology, Bambhori, Jalgaon, MS, India

*Corresponding author: drshshelke@gmail.com, +91-9422649244

Abstract

Magnetic nanoparticles of Co^{2+} substituted $\text{Co}_{0.7-1.5x}\text{Cu}_{0.3}\text{Cr}_{0.3}\text{Fe}_{1.7}\text{O}_4$ ($x = 0.0$ to 0.5) were prepared by sol-gel auto combustion method. These prepared nanoparticle samples were investigated by characterizing them through X-ray diffraction, vibrating sample magnetometer and infrared spectroscopy. All the samples possess cubic spinel structure with space group $\text{Fd-}3\text{m}$ as evidenced from XRD and IR study. Particle size decreased from 13 to 9 nm with Co substitution though the preparation condition was identical for all the samples. Saturation magnetization decreased from 59 to 42 emu/g and coercivity of the samples increased from 475 to 700 Oe with the increase in Co^{2+} ions.

Keywords: Ferrite, sol-gel method, IR, magnetization.

1. INTRODUCTION

In the recent past, the nano-magnetic materials have gained remarkable scientific interest owing to their interesting properties and a variety of applications [1]. The coercivity of these magnetic nanoparticles makes them interesting for applications in the fields of high-density magnetic media, recording color imaging, ferrofluids, high-frequency devices and magnetic refrigeration [2,3]. Copper matrix composites reinforced with metallic precipitates, i.e. in situ composites, or ceramic particles and have received a great deal of attention in recent years. Many investigations have been devoted to the study of the solid state ageing behavior of Cu-Cr in situ composite in the aspects of microstructure, mechanical and electrical properties [4-6]. As an attractive material with properties of high electrical and thermal conductivity as well as good strength, Cu-Cr alloy is widely used as vacuum electricity switches at high temperatures. Cu and Cr have very small mutual solubility and do not form intermediate phases. Moreover, the

thermodynamic stability and the growth rate of the oxides of the two pure metals are largely different.

The crystal structure was found to be cubic for $\text{CuCr}_2\text{FeO}_4$ [7] and tetragonal for $\text{CuCr}_2\text{Fe}_2\text{O}_7$ [8]. Cobalt ferrite shows the good magnetostrictive properties, magnetocrystalline anisotropy, high coercivity and moderate saturation magnetization among all the ferrite family. The Co^{2+} -ions are known to change the magnetocrystalline anisotropy because of the nonquenched orbital angular momentum [9, 10]. It is generally believed that the contribution of Co^{2+} ions to the magnetostriction of ferrites limits the possibility of introducing cobalt [11]. Sol-gel routes provide a mixing of multicomponents at an atomic or a molecular level at low temperatures, resulting in homogenous precursors. Consequently improved sintering rates at lower temperatures can be expected, leading to improved microstructure. We have proposed the present study by keeping the importance of Co^{2+} -ions in mind, which could induce a larger magneto-crystalline anisotropy in $\text{Cu}_{0.3}\text{Cr}_{0.3}\text{Fe}_{1.7}\text{O}_4$. This report deals with the structural analysis and magnetic properties of nano-size

भाषा, समाज और समकालीन साहित्य

(Bhasha, Samaj Aur Samkalin Sahitya)

(उपन्यास)

भाग - २

संपादक

डॉ. दत्ता साकोले

डॉ. मुकुन्द गायकवाड

राजगड ऑफिस, खर्डेकर स्टॉप

औसा रोड, लातूर

भाषा, समाज और समकालीन साहित्य

(Bhasha, Samaj Aur Samkalin Sahitya)

संपादक	:- डॉ. दत्ता साकोले
	:- डॉ. मुकुन्द गायकवाड
ISBN	:- 978-93-83109-30-2
	:- Aditya Prakashan, Latur
प्रकाशन तिथि	:- २७/०१/२०१७
मुद्रक	:- भरत ग्राफिक्स कळंब
अक्षर जुळवणी	:- शिंपले मारुती, स्नेहा बनसोडे
मुखपृष्ठ	:- गणेश सातपुते
प्रकाशक	:- आदित्य प्रकाशन, राजगड ऑफिस, खर्डेकर स्टॉप औसा रोड, लातूर

किमत :- २०० रु.

प्रधानाचार्य की कलम से.....

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग पूना एवं शिक्षण महर्षि ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कलम हिन्दी विभाग द्वारा “भाषा, समाज और समकालीन साहित्य” इस विषय पर आयोजित द्वि-दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी में सभी विशेषज्ञों, प्रतिभागियों तथा शोधछात्रों का मैं सहर्ष स्वागत करता हूँ।

शिक्षण महर्षि ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय की स्थापना १९६९ में हुई। महाविद्यालय को डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाड़ा विश्वविद्यालय औरंगाबाद की स्थायी संलग्नता प्राप्त है। मराठी भाषी क्षेत्र में हिन्दी अपनी एक अलग पहचान बना रही है। उसी कारण मराठवाड़ा के ग्रामीण क्षेत्र कलम में समकालीन हिन्दी साहित्य में तीसरी राष्ट्रीय संगोष्ठी होने जा रही है। इसके पहले हिन्दी और मराठी पत्रकारिता का बदलता स्वरूप एवं भारतीय भाषाओं का अनूदित साहित्य जैसे महत्वपूर्ण विषयों पर दो राष्ट्रीय संगोष्ठियाँ हो चुकी हैं। यह हमारे महाविद्यालय के लिए, संस्था, अध्यापकों तथा कलम के निवासीयों के लिए हर्ष की बात है।

समकालीनता मनुष्य को उसके संपूर्ण परिवेश के बीच ठीक-ठीक पहचानती है, एक सच्ची आलोचनात्मक दृष्टि से देखती है और व्यक्त करती है। यही कारण है कि समकालीन कवि अपने समय की विसंगति, विडंबना और तनावों को प्रकट कर कष्ट और शोषण के वास्तविक रूप और अनेक कारण को पहचान लेता है। वह समय की चुनौतियों को स्वीकार कर सत्य को ग्रहण करने की एक यथार्थवादी दृष्टि अपनाता है। वह युग की धडकनों से सीधा साक्षात्कार करते हुए बदलते हुए संदर्भों को ग्रहण करते हुए सृजनशीलता का अन्वेषण करता है। वह किसी अद्भुत या कल्पना लोक में न उडकर धरती पर विचरण करता है। उसका संघर्ष साधारण जन के लिए होता है। उसके लिए समकालीनता भारतीय जन की मुक्ति की आकांक्षा है

और वह मुक्ति के लिए कला के नये तत्वों की तलाश के लिए प्रयासरत है। साहित्यकारों ने समकालीन गद्य साहित्य को व्यापक अर्थ देते हुए लिखा है कि समकालीन गद्य साहित्य कहते ही हमारे समय के महत्वपूर्ण सरोकारों, सवालों से टकराती एक विशेष रूप और गुण धर्म वाली कथा साहित्य को चित्र सामने आ जाता है। समकालीन कथा साहित्य चाहे प्रेम की हो या राजनीतिक स्थिति या मानवीय संकट की, इतना निश्चित है कि एक खास समय की संवेदना इसके चित्रण के ढंग को ही नहीं अनुभव के रूप अथवा प्रकृति को भी करती है।

हिन्दी विभाग महाविद्यालय का अविभाज्य भाग है। इस स्मारिका को मूर्त रूप देने में राष्ट्रीय संगोष्ठी के संयोजक डॉ. दत्ता साकोळे तथा हिन्दी विभागाध्यक्ष डॉ. मुकून्द गायकवाड का सक्रीय सहयोग रहा है इसलिए मैं उनका दिल से आभारी हूँ।

इस स्मारिका को अपने हाथों सौंपते हुए मैं यही कामना करता हूँ कि यह स्मारिका, अध्यापक, शोधछात्र एवं छात्रों को लाभदायक सिद्ध होगी। धन्यवाद !

डॉ. अशोकराव मोहेकर

प्रधानाचार्य

शि.म.ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कलम

जिला - उस्मानाबाद.

संपादकीय

साहित्य का मूल उत्स जीवन है और उसका अन्तिम तथा एकमात्र काम्य गन्तव्य भी जीवन ही है। जिस प्रकार बादल सागर के जलकणों से निर्मित होकर, आकाश से बरसकर अपने - आपको पुनः सागर की अविरल जलधारा में समाहित कर देते हैं, उसी प्रकार साहित्य भी समाज - सागर से जीवन-कण लेकर अपना निर्माण करता है और अन्त में अपने - आपको उसी के हित-साधन में समाहित कर देता है। इस प्रकार बादल और साहित्य दोनों की सार्थकता जीवन-सागर में समाहित हो जाने में ही है। साहित्य का जीवन से सीधा सम्बन्ध है। अपने इस सम्बन्ध को अक्षुण्ण, चिरन्तन एवं प्रभावी बनाने के लिए साहित्य अभिव्यक्ति का जो उद्देश्य एवं ढंग अपनाता है वहीं से साहित्य में आदर्श एवं यथार्थ के प्रश्नों का समारम्भ होता है।

समकालीन कथा साहित्य युगीन यथार्थ वास्तविकता को अभिव्यक्ति प्रदान करती है। यह कथा आंदोलन, अपनी ऐतिहासिकता में, समसामयिक युग के अंतर्विरोधों, अंतर्द्वंद्वों, विसंगतियों, विषमताओं एवं विडम्बनाओं को खुला हरस्ताक्षर है। समकालीन कथा साहित्य में सृजनशीलता के प्रति खतरे को उठा पाने का अपूर्व साहस है। इसी कारण उन्होंने अपने अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य पर व्यवस्था द्वारा लगाये जाने वाले प्रत्येक अंकुश और वैचारिक पराधीनता के समझौतावादी तक्राजों को पीछे छोड़ दिया है।

साहित्य के क्षेत्र में समकालीन शब्द को सार्थक प्रयोग के अभाव में प्रायः कभी-कभी बड़ी कठिनाई का सामना करना पड़ जाता है। वस्तुतः अर्थ विज्ञान के अनुसार प्रत्येक शब्द का अर्थ होता है, किंतु यह अर्थ सर्वदा एक नहीं रहता। उसमें परिवर्तन होता रहता है। अर्थ परिवर्तन को अर्थ-विकास भी कहा जाता है। पहले सीमित अर्थ में समकालीन शब्द का प्रयोग सामयिक तुलना से होता था, यानी जो एक ही समय में हुए हों। बाद में इस शब्द का प्रयोग वर्तमान के लिए किया जाने लगा। जो वर्तमान संदर्भ में मौजूद और सार्थक होता है, वह समकालीन है। इस दृष्टि से विचारपूर्वक देखा जाए तो प्रत्येक युग का साहित्य अपने समय में समकालीन होता है और उसका समकालीन होना उसकी श्रेष्ठता की पहली शर्त है। ऐसा साहित्य जो युग को

चित्रित करे समकालीन साहित्य है। युगीन होना काव्य के लिए कम महत्त्व की बात नहीं है, परंतु आज समकालीन का अर्थ युगीन संदर्भ से आगे है। केवल युग में जीना ही समकालीन होना नहीं है। समकालीन बोध के लिए युग के प्रति पूर्ण सचेत होना व युग को गहराई से महसूस करना जरूरी है।

वस्तुतः समकालीन को एक व्यापक संदर्भ में देखा जा सकता है, जिसके स्रोत अपने परिवेश की सच्चाइयों के भीतर रहते हैं। कथासाहित्य में समकालीनता वहीं पैदा होती है, जहाँ जन मुक्ति की आकांक्षा को लेकर लेखक की संवेदना और विचार कलात्मक तेवर के साथ संतुलित होकर भविष्य के संदर्भ में अपना आकार देखते हुए वर्तमान को व्यक्त कर पाते हैं।

समकालीन हिंदी कथा साहित्य सन् १९६० के बाद पैदा हुए कोई आकस्मिक साहित्य नहीं है, बल्कि वह एक लंबी विकास प्रक्रिया का परिणाम है। समकालीन हिंदी साहित्य के रूप में आज जिस कथा साहित्य की पहचान की जा सकती है, उसे अपना स्वरूप प्राप्त करने तथा विकास करने के लिए लंबा संघर्ष करना पड़ा है। ऐतिहासिक संदर्भ में रखकर यदि इस संघर्ष को देखें तो इसकी व्यवस्थित शुरुआत नयी कहानी से होती है। नयी का महत्त्व इस में है कि यह आंदोलन यथार्थवादी चेतना को लेकर शुरु हुआ और समकालीन हिंदी कथा साहित्य यथार्थ चेतना का ही विकास है।

समकालीन हिन्दी साहित्य में यथार्थ को देखें तो ऐसा लगता है कि कथा साहित्य की उपेक्षा जीवन की उपेक्षा है। यह सच्चाई है कि आज के युग में चेतना को जागृत करने के लिए कथा साहित्य ही संजीवनी के रूप में जीवन प्रदान कर सकता है। विकट विसंगतियों, विद्रूपताओं और विकृतियों के रूप में वह अपने दायित्व बोध के प्रति सजग रहते हुए अस्मिता की सुरक्षा के प्रति सचेष्ट हो। यह भी सच है कि जब भी मानव चेतना पर संकट के बादल छाये हैं, जब-जब जड़ता ने उसे अपने शिकंजे में कसना चाहा है, उपभोक्तावाद ने अपनी सम्मोहिनी शक्ति से उसे पथभ्रष्ट करना चाहा है, तब-तब निर्भीक कथा साहित्य ने ही आगे बढ़कर उसकी रक्षा की है। उसे कर्तव्यबोध कराया है, उसका मार्गदर्शन किया और अभीष्ट लक्ष्य की ओर कदम बढ़ाने के लिए प्रेरित किया।

आदरणीय डॉ. एम वेंकटेश्वर जी ने संगोष्ठी की अवधारणा को साकार कर मूर्तरूप दिया। साथ ही जिनके आशीर्वाद से मैं आज तक जिन्दगी में कामयाबी के चरण छूता गया वह मेरे गुरुवर्य डॉ. रेखा शर्मा जी के प्रति भी आभार प्रकट करना अपना परम कर्तव्य समझता हूँ।

इस ग्रंथ की प्रेरणा के रूप में प्रा. आबासाहेब बारकुल अध्यक्ष इ. तानप्रसारक मंडल येरमाला, तथा शिक्षण संस्था के सचिव, प्रधानाचार्य डॉ. अशोकराव मोहेकर, उपप्रधानाचार्य प्रा. जी.यु. घोलप, डॉ. एस.व्ही. पवार, डॉ. व्ही.एस. अनिगुंटे एवं सभी सन्माननीय सदस्य आदि के आशीर्वाद एवं स्नेह के बलबूते पर ही हम इस ग्रंथ को प्रकाशित करने का साहस जुटा पा रहे हैं।

इस ग्रंथ की पूर्णता और मार्गदर्शन के लिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय के हिंदी के प्रोफेसर डॉ. संजय नवले जी, तथा संस्था के सभी पदाधिकारी, विभिन्न समितीयों के सदस्य, सभी शिक्षकेत्तर कर्मचारी, संगोष्ठी में उपस्थित मान्यवर, आलेखवाचक के प्रति धन्यवाद .....

इस ग्रंथ को टंकीत करने की जिम्मेदारी श्री. मारुती शिंपले, स्नेहा बनसोडे और नागनाथ कुंभार ने उठायी और पूरी तन्मयता से निभाई इसके लिए भी हम आभारी हैं* उसी प्रकार ज्ञात अज्ञात सभी का जो इस ग्रंथ की पूर्णता में सहयोग देते रहे हैं, उनका पुनश्च आभार प्रकट करना हम हमारा कर्तव्य समझते हैं।

आशा है, आप सभी इस ग्रंथ को हमारे छोटे से प्रयास को सानंद स्वीकार करेंगे।

दि. २७/०१/२०१७

संपादक

डॉ. दत्ता साकोळे

डॉ. मुकुंद गायकवाड

अनुक्रमणिका

समकालीन हिंदी उपन्यास

अनु.	विषय	नाम	पृ. सं.
1.	समकालीन हिंदी उपन्यास : एक मूल्यांकन	डॉ. सतीश यादव	01
2.	हिंदी उपन्यास और दलित जीवन	प्रा.डॉ. दळवे सुर्यकांत	10
3.	समकालीन हिन्दी उपन्यासों में आदिवासी स्त्री की त्रासदी	डॉ. संतोष येरावार	14
4.	समकालीन हिन्दी उपन्यासों में चित्रित विस्थापन की समस्याएँ	प्रा. मारोती यमुलवाड	22
5.	समकालीन हिन्दी उपन्यास साहित्य में महिला उपन्यासकार	प्रा.डॉ. पवार राजाभाऊ	29
6.	समकालीन हिन्दी उपन्यास आदिवासी और झारखंड आंदोलन	प्रा.डॉ. संजय नाईनवाड	33
7.	समकालीन उपन्यासों में चित्रित विधवा स्त्री की समस्याएँ	डॉ. सय्यद अमर फकिर	38
8.	मैत्रयी पुष्पा कृत फरिश्ते निकले में व्यक्त स्त्री विमर्श	नितीन अरुणराव इंगळे	47
9.	समकालीन हिन्दी उपन्यास : बेतवा बहती रही	प्रा.डॉ. सुजितसिंह परिहार	50
10.	समकालीन महिला उपन्यासकार	प्रा. भिमराव माने	55
11.	शिवमूर्ति के उपन्यास में दलितों की व्यथा का जिवंत चित्रण	प्रा. डॉ. ऐ.जे. बेवले	59
12.	समकालीन हिंदी उपन्यास में नारी चित्रण	सविता नागरे	66
13.	धरती धन न अपना उपन्यास में जमीनदार और मजदूर संघर्ष	नवनाथ गाडेकर	72
14.	समकालीन हिन्दी उपन्यास में दलित चेतना	प्रा. मंत्री आडे	76
15.	समकालीन मनोवैज्ञानिक उपन्यासों में चित्रित नारी	आशा शर्मा	85
16.	समकालीन हिन्दी उपन्यासों में स्त्री विमर्श एवं परिवार संस्था	आदिनारायण बदावत	88
17.	समकालीन स्त्री अस्तित्व का प्रतिबिंब चाक - उपन्यास	डॉ. जे. नागराज	92
18.	समकालीन हिन्दी उपन्यास और भारतीय ग्रामीण किसान-जीवन	एम. संतोष	95
19.	समकालीन हिन्दी उपन्यास में आदिवासी जीवन	परिमल श्रीनिवास	97
20.	समकालीन हिन्दी दलित उपन्यासों में दलित चेतना	प्रा.डॉ. सुचिता गायकवाड	102

10. समकालीन महिला उपन्यासकार

प्रा. भिमराव माने

अध्यक्ष हिन्दी विभाग

रा.ग शिंदे महाविद्यालय, परंदा.

महिला रचनाकारों की रचनाओं में ही स्त्री विमर्श की वास्तविकाता पायी गई है। महिला साहित्यकार जिसने स्त्री होकर अपने जीवन में सारी सामाजिक मान्यताओं को तोड़कर भगवान को पति मानकर स्वच्छन्द जीवन जीने का प्रयत्न किया वे मीरा थी। भक्तिकाल की मीरा के बाद महादेवी वर्मा को भी आधुनिक मीरा कहा गया है, क्योंकि उन्होंने समाज में नारी की यातनाओं का वास्तविक धरातल पर अनुभव किया है वे श्रृंखला की कड़ियाँ जैसी रचना लिखकर स्त्री की स्थिति का संवेदनशीलता चित्रण करती है। प्रारम्भ में स्त्री-लेखन उपेक्षित अवस्था में रहा था, उसका कारण यह भी था कि प्रारम्भ में स्त्री लेखन समाज के विचारों को आत्मसात करके, तीखी आलोचना के साथ पुरुष सत्ता का विरोध नहीं कर पाई थी, लेकिन अब आत्मविश्वास के साथ स्त्री लेखिकाओं ने अपना अस्तित्व ढूंढ लिया है।

महिला लेखिकाओं में मन्नू भंडारी, उषा प्रियंवदा, कृष्णा सोबती, मृदुला गर्ग, ममता कलिया, मैत्रेयी पुष्पा, प्रभा खेतान, मृणाल पांडे, राजी सेठ, नमिता सिंह, सूर्यबाला आदि महिलाओं ने स्त्री विमर्श से जुड़ी सभी समस्याओं को समाज के समक्ष प्रस्तुत किया है। इनके अतिरिक्त शशिप्रभा शास्त्री, चित्रामुदगुल मूल्यगत परिवर्तनों की मांग करती है। नसिरा शर्मा की ठीकरे के मंगनी स्त्री की अस्मिता और उसके संघर्ष को दर्शाती है, ममता कलिया का बेघर मृदुला गर्ग का चित्तकोबरा स्त्री के नैतिक यौन नियमों को चुनौती देता है, एक समग्र दृष्टि में समकालीन महिला लेखन में सेक्स का बोल्ड चित्रण किया गया है, कृष्णा सोबती का खुला प्रदर्शन करते हैं, प्रभा खेतान ने छिन्नमस्ता पीली आंधी के द्वारा स्त्री के अन्तर्विरोधी और अन्तर्संघर्षों के दर्शाया है साथ ही स्त्री के लिए अर्थिक आत्मनिर्भरता के महत्व को भी व्यक्त किया है।

स्त्री विमर्श को किसी एक परिभाषा में व्यक्त नहीं किया जा सकता है यह बहुत ही विस्तृत विषय है, लिंग भेद की राजनीति स्त्री को अलग-अलग क्षेत्र में अलग प्रकार से प्रभावित करती है, इस प्रकार नारी-विमर्शों को अलग-अलग करके देश काल व परिस्थितियों के अनुसार समझा जा सकता है, कि किस प्रकार स्त्री को हाशिये पर रखा गया है।

वास्तव में नारी-विमर्श स्त्री के अस्तित्व की जांच-पड़ताल करके यह स्पष्ट करता है कि नारी को समाज में न किसी पर प्रभुता चाहिए, न किसी का प्रभुत्व, केवल अपना वहा स्थान, वहा स्वत्व चाहिए जिनका पुरुषों के निकट कोई उपयोग नहीं परन्तु जिनके बिना हम समाज का उपयोगी अंग नहीं बन सकती। उन्हें सत्ता नहीं चाहिए वह तो केवल अपने अस्तित्व की पहचान चाहती है, एक स्वतन्त्र व्यक्ति की तरह जीना चाहती है। महादेवी वर्मा का कहना पूर्णतया सही है कि हमें न किसी पर जय चाहिए, न किसी से पराजय। महादेवी ने स्त्री के स्वत्व की मांग को उठाया, इन्हीं के समान अनेक महिला लेखिकाओं ने भी पुरुष वर्चस्ववाद के प्रतिमानों को तोड़ने का प्रयास किया।

वास्तव में स्त्री का बौद्धिक धरातल पर स्वयं को रखकर स्त्रियों की स्थिति के बारे में चिंतन-मनन अपने आप में बहुत बड़ा नारीवाद है। नारी-विमर्श पुरुष लेखन के अंतर्विरोधों को खुलकर सामने लाया है, नारी-लेखन के प्रयास के परिणामस्वरूप स्त्री के भीतर सदियों से पैदा हुई मानसिकता परिवर्तित हुई है। मृणाल पांडे, मैत्रेयी पुष्पा, नलिनी सिंह, प्रभा खेतान आदि लेखिकाओं ने नारीवाद के प्रश्नों को नए ढंग से उठाना प्रारम्भ किया है और स्त्रीवादी लेखन स्त्री की पीड़ा को उजागर करने के लिए उसके मौन को तोड़ने में प्रयासरत है।

कृष्णा सोबती हिन्दी की एक ऐसी स्त्रीवादी लेखिका है जिन्होंने स्त्री के बाहरी उत्पीड़न संघर्ष और भेद-भाव को ही नहीं दर्शाया है बल्कि स्त्री के अन्तर्मन को झांककर उसकी पीड़ा को समझा है, समाज में स्वयं को अनैतिक और अश्लील कहे जाने के डर के बिना स्त्री की यौन असन्तुष्टि को सबके सामने उजागर करने का साहसिक कार्य किया है। कृष्णा सोबती ने मित्रों के माध्यम से सदियों से यौन

उत्पीडित स्त्री की मनोदशा को दर्शाया है और नैतिक प्रतिमानों के भेद को तोड़ने का कार्य किया। ऐ लडकी में स्त्री की स्वतन्त्र छवि से साक्षात्कार होता है। सोबती पितृक मूल्यों को चुनौती देती हुई यौन असन्तुष्टि का खुलासा करती है। कहीं पुरुष की नपुंसकता को दर्शाती हैं सोबती की स्त्री अकेले रहकर विवाह बन्धन और पुरुष पर निर्भरता के बन्धन तोड़ती है पितृक मूल्यों को परिवार में रहकर इतना कमजोर कर देती है कि पुरुष उसे सहर्ष स्वीकृति दे दे।

सोबती स्त्री की एक अनूठी पहचान बनाती है जो पुरुषों से नफरत न करते हुए पितृक मूल्यों के विरुद्ध आवाज उठाकर अपने सामाजिक व मानवीय अधिकारों की मांग उठाती है वह पितृक सोच से मुक्त होकर सोचती हुई अन्य शोषित स्त्रियों का सहयोग देती है। वह अपनी स्वतन्त्रता के लिए प्रत्येक विपरीत परिस्थितियों का डटकर मुकाबला करने को तत्पर है, सोबती का विरोध पितृक सामाजिक व्यवस्था से है उन नियम-कानूनों से है जो स्त्री की स्वतन्त्रता में बाधक है। वह परिवार और पुरुष से मोह रखती है। सोबती के उपन्यासों में नारी चरित्रों का ही प्रधान्य है जो स्वतन्त्रता की मांग रख रही है स्त्री को मानवीय दृष्टिकोण में पुरुष के समकक्ष लाने का कार्य सोबती ने अपने उपन्यासों में बखूबी निभाया है।

चाक और अगनपाखी उपन्यास में मैत्रेयी पुष्पा की कस्त्री चेतना ग्रामीण स्त्री की चेतना है वे स्वयं ग्रामीण परिवेश से हैं इस कारण वे ग्रामीण स्त्री के जीवन को करीब से जान पायी हैं। गाँव की स्त्री मानवीय अधिकारों की कसौटी पर सबसे अधिक प्रताडित होने के साथ-साथ नारी चेतना के विचार से अनभिज्ञ है और अपने उत्पीडन को अपने भाग्य से जोड़कर देखती है। मैत्रेयी पुष्पा ने ग्रामीण स्त्री के उत्पीडन को अपनी सुक्ष्म दृष्टि से समझा, परखा और उजागर किया है। मैत्रेयी की स्त्री सामंती समाज में पुरुष के हाथ का खिलौना बनने के बावजूद भी आत्मसुख एवं अस्तित्व को खोजने के लिए संघर्ष करती है।

मैत्रेयी पुष्पा ने अपने उपन्यासों में स्पष्ट कि किया है कि प्राचीन-कुरीतियों, धार्मिक रीति रिवाजों के कारण भी ग्रामीण क्षेत्र की अशिक्षित स्त्री के साथ अमानवीय व्यवहार होता रहा है। अशिक्षित और प्रतिबन्धित वातावरण में रहने के

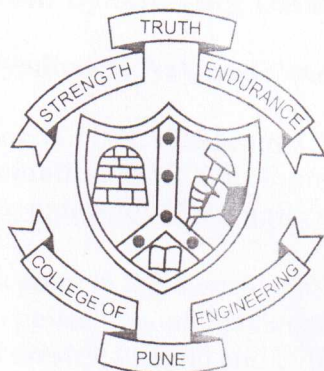

कारण, धार्मिक कुरीतियों व परम्परा का अनुकरण उसकी मजबूरी है धार्मिक परम्परा व कुरीतियाँ स्त्री की परतंत्र छवि बनाती हैं। अतः पितृसत्तात्मक निर्मित वे धार्मिक कुरीतियों परम्पराओं को तोड़े बिना स्त्री का परम्परा व कुरीतियों के विरुद्ध संघर्ष है। चाक और अगनपाखी स्त्री संघर्ष में इन धार्मिक कुरीतियों के द्वारा स्त्री उत्पीड़न और उसके विरुद्ध जागरूक स्त्री के चिंतन का दर्शाता है सती प्रथा बेमेल-विवाह विधवा की दुर्दशा को मैत्रेयी ने अपने इन उपन्यासों का विषय बनाया है। ग्रामीण राजनीति के वास्तविक रूप को मैत्रेयी ने व्यक्त किया है कि किस प्रकार गाँव की राजनीति स्त्री के शोषण से प्रभावशाली हस्तक्षेप रखती है। मैत्रेयी का लेखन स्त्री दुर्दशा की व्याख्या ही नहीं करता है, बल्कि एक स्त्री की अपने स्वत्व की खोज के लिए धार्मिक परम्पराओं, रीति रिवाज व कुरीतियों के साथ ग्रामीण राजनीति से टक्कर लेना भी परम आवश्यक है। मैत्रेयी व्यक्त करती हैं कि स्त्री को मानवीय अधिकारों को प्राप्त करने, पितृक राजनीति से टक्कर लेने के लिए पुरुष का सहयोग आवश्यक है क्योंकि स्त्री अब तक वाणीहीन विवेकहीन रही है अधिकारों को न प्राप्त करने का कारण उसका घर की चार दीवारी में रहना है क्योंकि बाहरी जगत में जाना ही स्त्री स्वातन्त्र को राह दिखाता है।

Conf. Abstract

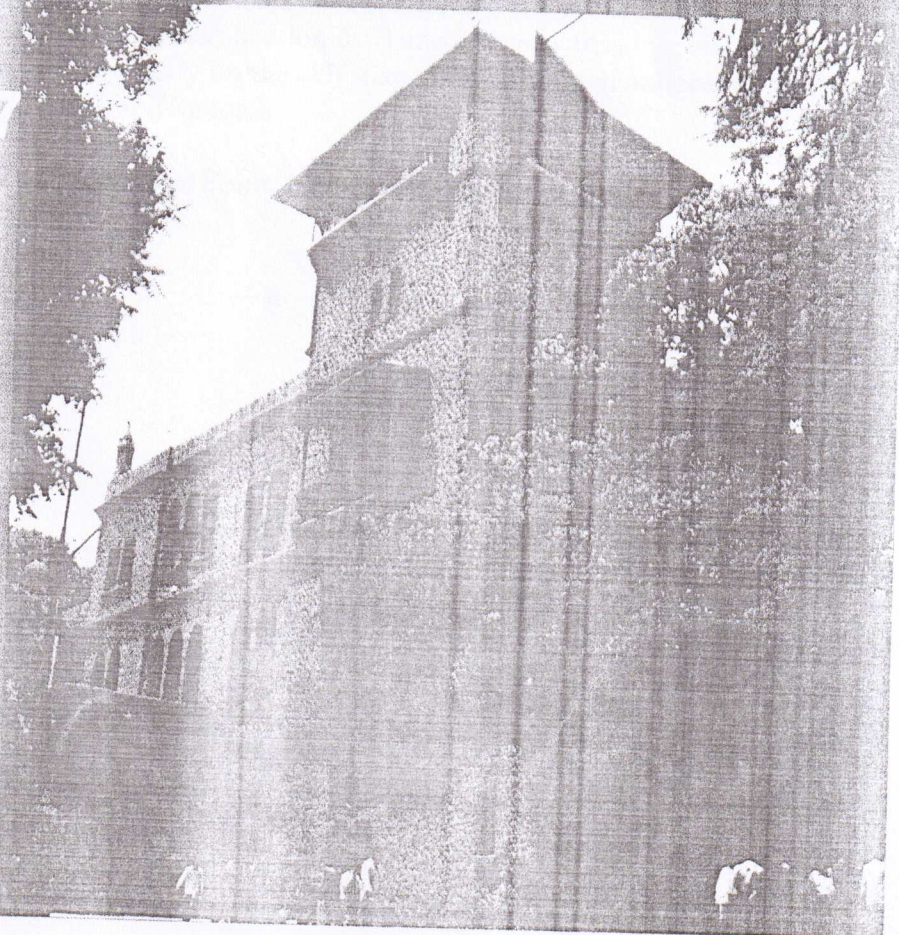
COLLEGE OF ENGINEERING, PUNE

(An Autonomous Institute of Govt. of Maharashtra)

DEPARTMENT OF MATHEMATICS

**National Conference on
Pure & Applied Mathematics
(NCPAM - 2017)
17 - 19 May 2017**

Visit : www.coep.org.in
E-mail : ncpam17.maths@coep.ac.in

12. A Generalization of Banach Contraction Mapping Principle and a Fixed Point Theorem by Altering Distances between the Points

Vidyadhar V. Nalawade and Shirish Kulkarni

Department of Mathematics, S. G. R. G. Shinde College, Paranda, Dist. Osmanabad, (M.S.), India, Department of Mathematics, MMCOE, Pune, (M. S.), India
vidyadharnalawade42@gmail.com, shirishpk@gmail.com

Fixed point of a self map is a point in the domain that maps to itself. This simple concept of fixed point opens a door of vast applications of Mathematics in many fields like Economics, Game Theory, Computer Science, Forestry, Integral and Differential Equations. Existence of fixed point becomes a centre of attraction for many researchers in applied Mathematics. Stefan Banach proved his first fixed point theorem in the settings of Metric Spaces. He introduced contraction self map on a complete metric space and proved that every contraction on a complete metric space has unique fixed point. He also gave an iterative method to compute the fixed point. But the result requires the continuity of the self map. This lacuna has been removed by many Mathematicians in their classical research papers.

In this research paper we generalize the Banach Contraction Mapping Principle. As an application point of view we have focused on an important aspect of applications of Fixed Point Theorem, showing the existence and uniqueness of solutions of differential equations. We have proved a fixed point theorem to solve a certain types of differential equations. This theorem uses a function from a set of all positive real numbers to itself to define a contractive condition. We have also presented an example to prove that the theorem indeed exists.

Further we have established a fixed point theorem in complete metric space by using altering distances between the points. In this generalization of Banach contraction mapping principle we have removed the condition of continuity on the self map. This result generalizes the fixed point theorems of M. S. Khan et al., Reich and Rakotch.

Key Words: Complete Metric Space, Fixed Point, Altering Distance Function.
AMS Subject Classification: 47H10

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

काल, आज आणि उद्या

प्रकाश उत्तम हनवते

प्रा.डॉ. उत्तम हनवते

Dr. Babasaheb Ambedkar : Kal, Aaj ani Udhyā

Edi. Prakash Hanwate/Prof. Dr. Uttam Hanwate

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काल, आज आणि उद्या

संपादक : प्रकाश हनवते / प्रा.डॉ. उत्तम हनवते

सर्व हक्क संपादकिय

प्रकाशक : निसर्ग पब्लिकेशन, “स्वरशिल्प” नाईकनगर, हिंगोली.

भ्रमणध्वनी : ०९४२२९७९४६९

pavanprakashan@gmail.com

प्रथम आवृत्ती : ११ जुलै २०१६

मुद्रक : डेल्टा प्रिंटर्स, पूणे

अक्षर जुळवणी : पत्की झेरॉक्स अँड कॉम्प्युटर,
मुकुंद मधुकरराव पत्की,
भाजी मंडी रोड, जितूर, जि. परभणी - ४३१ ५०९
मो. ९८८९९०२७९०

मुल्य : ५००/-

ISBN No. : 978-81-925656-8-2

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काल, आज आणि उद्या या ग्रंथातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

अनुक्रमणिका

१. डॉ. आंबेडकरांचा संदेश/११
२. मानपत्र/१३
३. प्रा.डॉ. वंदना जामकर, नागपुर ..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार/१५
४. धोंडीरामसिंह राजपुत, वैजापुर..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक ज्ञान दिप/१८
५. डॉ. सुनिल कवडे, उमरखेड..... घटनातज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/२०
६. प्रा.डॉ. उत्तम सावंत, नांदेड..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : नामांकित वकील/२४
७. प्रा.डॉ. सतिश पावडे, वर्धा..... नाट्य समीक्षक बाबासाहेब/२८
८. प्रा. राहुल गजभिये, दर्यापुर..... ब्राम्हणेत्तर चळवळ व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/३०
९. विशाल हनवते, नांदेड..... डॉ. बाबासाहेबांचा वैचारीक वारसा/३५
१०. प्रा. अनिल जाधव, हातकणंगले..... डॉ. आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण/४१
११. प्रा. संजय महाजन, नवी मुंबई..... डॉ. आंबेडकरांचा शुद्ध विषयक विचार/४४
१२. प्रा. रेखा राऊत, परभणी..... डॉ. बाबासाहेब यांचे शैक्षणिक विचार/४७
१३. प्रा. शैलजा दांबरे, लातूर..... महिला सक्षमीकरणात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका/५०
१४. प्रा.डॉ. संतोष कोल्हे, परभणी.... भारतीय महिला आणि डॉ. आंबेडकर/५४
१५. प्रा. डी.के. रसाळ, दहिवडी.... डॉ. आंबेडकर आणि शैक्षणिक चळवळ/५७
१६. प्रा. डॉ. अजय दिक्षीत, नवीन पनवेल.... डॉ. आंबेडकरांचे विद्युत व पाटबंधारे विकासातील योगदान/६२
१७. प्रा. डॉ. डि.एस. पाटील, नंदुरबार.... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेती/६९
१८. प्रा. दत्ता हिंगमिरे, ऊरण.... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री कामगार विषयक धोरण/७४
१९. प्रा.डॉ. उत्तम हनवते, जितूर..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: कल्याणकारी कररचनेचे पुरस्कर्ते/७७
२०. प्रकाश हनवते, जितूर.... डॉ. आंबेडकर : लोकसंख्या धोरण आणि आर्थिक विकास/८५
२१. प्रा.डॉ. विलास पाटील, जितूर.... संत साहित्य आणि डॉ. आंबेडकर/९०
२२. प्रा.डॉ. तानाजी लोखंडे, मानगाव..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय संरक्षण विषयक विचार/९४
२३. प्रा. आनंद कांबळे, गुहागर.... राष्ट्रनिर्माते : विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/९८
२४. प्रा.डॉ. गौतम निकम, चाळीसगाव.... नदी जोड प्रकल्पाचे शिल्पकार डॉ. आंबेडकर/१०३
२५. प्रा. बी.बी. घुरके, दहिवडी..... डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक धोरण/१०९
२६. प्रा.डॉ. नंदीनी रणखांबे, कराड.... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य/११३
२७. प्रा. रमेश गुडदे, जितूर.... प्रज्ञा पुरुषाचे प्रतिभा पैलू/११७
२८. प्रा.डॉ. सुर्यकांत कापसीकर, नागपुर.... अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रहात सवर्ण हिंदुचे कार्य/१२०
२९. प्रा. रश्मी आडेकर, गुहागर..... शिक्षणतज्ञ : डॉ. आंबेडकर/१२५
३०. प्रा.डॉ. उत्तम हनवते, जितूर.... स्मृत्यांच्या दृष्टीतुन डॉ. आंबेडकरांचे मूल्यमापन/१३०

३१. विकास कांबळे, नांदेड..... घटनेचे शिल्पकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/१४०
३२. ईजि. भिमराव हाटकर, नांदेड.... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : उत्स्फूर्त भाषणाने देश जिंकणारा महायोद्धा/१४३
३३. प्रा.डॉ. मिनल खेरडे, अमरावती..... स्त्रियांच्या सामाजिक उन्नतीमध्ये डॉ. आंबेडकरांचे योगदान/१४९
३४. प्रा. प्रकाश शिंदे, जालना .... डॉ. आंबेडकरांच्या धम्मचक्रप्रवर्तनाचे प्रयोजन/१५४
३५. प्रा.डॉ. माधुरी देवतळे, नागपुर.... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजवादाविषयी विचार/१५९
३६. प्रा. अशोक अंभोरे, सेनगाव... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही विषयक विचार/१६२
३७. प्रा. भारती बावीस्कर, औरंगाबाद.... डॉ. बाबासाहेब एक उत्कृष्ट साहित्यिक/१६५
३८. प्रा. पल्लवी देशमुख, रिसोड.... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार/१६७
३९. प्रा.डॉ. रमेश मोरे, रिसोड..... सत्याग्रही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/१६९
४०. प्रा. डॉ. संघमित्रा सरवदे, हातकणंगले..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : इतिहास मिमांसा आणि इतिहास पुनर्लेखनाची नवीन दिशा/१७२
४१. माधव गडदे, जितूर.... नेतृत्वाचा मानदंड: डॉ. आंबेडकर/१७६
४२. धोंडीरामसिंह राजपुत, वैजापुर...डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार/१७९
४३. सुनिता घोडगे, हिंगोली.... प्रखर देशभक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/१८१
४४. प्रा.डॉ. दिनेश मोरे, बारामती..... डॉ. आंबेडकर आणि संविधान/१८४
४५. प्रा.डॉ. कुसुमेश सोनटक्के, दर्यापुर..... बावीस प्रतिज्ञांचे ऐतिहासिक महत्त्व/१८९
४६. प्रा. गौतम कांबळे, वाळुज .... डॉ. आंबेडकरांचे संरक्षण व परराष्ट्र विषयक विचार/१९२
४७. ज्योती पंडीत, परभणी.... धम्म चळवळीतील तरुणांचे योगदान/१९५
४८. प्रा राम मोरे, बारामती..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: ग्रंथालय आणि ग्रंथप्रेम/१९८
४९. प्रा. विजय बोबडे, वर्धा.... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लहान राज्य/२०२
५०. प्रा.डॉ. मोहन खडसे, अकोला.... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक न्याय/२०५
५१. प्रा.डॉ. ज्योती तारदाळकर, पुणे.... डॉ. बाबासाहेबांचा वैचारीक वारसा आणि आपण/२०७
५२. प्रा. श्रीहरी मितळे, रिसोड..... शनि शिंगणापुर: समस्या आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/२१०
५३. ईजि. सुरेश देशमुख, नागपुर.... मन्वंतर/२१४
५४. प्रा.डॉ. सुरेश काळे, नागपुर..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार/२१९
५५. प्रा. सिद्धार्थ मेश्राम, कामठी.... जलतज्ञाच्या परिप्रेक्षात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/२२४
५६. प्रा. देविदास हरगिले, मालवण..... कल्याणकारी अर्थव्यवस्थेचे पुरस्कर्ते डॉ. आंबेडकर/२२८
५७. प्रा. डॉ. दिपा सावळे, परंडा..... महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर/२३१
५८. प्रा.डॉ. संगिता शिंदे, नांदेड..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे इतिहास चिंतन/२३५
५९. प्रा. निता पांडे, बार्शीटाकळी..... डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री/२३९
६०. प्रेम हनवते, उमरखेड..... कामगार चळवळीचे महानायक डॉ. आंबेडकर/२४२

५७. महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्राचार्या, डॉ. सौ. दीपा सावळे,
शि.गु.रा.गे. शिंदे महाविद्यालय, परंडा
जि. उस्मानाबाद

14 एप्रिल 1891 रोजी दलिताना न्याय देण्यासाठी लढणारा नेता महामानव जन्माला आला. क्रियाशील नेता, थोर विचारवंत, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि दलित साहित्याचा प्रेरणास्त्रोत असे ज्यांचे वर्णन केले ते भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारत मातेचे सुपूत्र होते. बाबासाहेब त्यांच्या हयातीतच केवळ एक राजकिय नेते राहिले नव्हते तर लाखो पददलितानांचे स्फुर्तिकेंद्र व शक्तीस्त्रोत बनले होते. मोठ्या माणसांना देव माणून किंवा अवतारी पुरुष समजून त्यांची मनोभावे पुजा करण्यापेक्षा, त्यांच्या जीवनकार्याचे यथाशक्ती चिकित्सक मुल्यमापन करावे असा त्यांचा आग्रह असे. म.ज्योतीराव फुले यांच्या प्रमाणेच बाबासाहेबांनाही अवतारी पुरुषांची संकल्पना मान्य नव्हती.

अशा श्रेष्ठ नेत्याबद्दल, क्रियावान पंडीता बदल केवळ स्तुतीसुमने उधळून वा प्रशंसापर विशेषणांचा गौरव करून चालणार नाही तर त्यांच्या जीवनकार्याचे विश्लेषण केले पाहिजे. दलितोद्धारक, समाजशास्त्रज्ञ, राजकारणी, अर्थशास्त्रज्ञ, मानवंशशास्त्रज्ञ, विधिज्ञ, पत्रकार, शिक्षणतज्ज्ञ अशा अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे महामानव, राष्ट्रायक डॉ. आंबेडकर. समाज, राजकारण, धर्म, राज्यघटना, अर्थशास्त्र याविविध क्षेत्राबद्दल बाबासाहेबांनी आयुष्यभर मुलगामी चिंतन केले. त्यांचे आकलन व विश्लेषण झाले पाहिजे. देशाच्या जडणघडणीत बाबासाहेबांचे मोलाचे योगदान आहे.

बाबासाहेबांनी आपल्याला संदेश दिला शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा. यातील शिका म्हणजे नुसते शाळा, कॉलेजातील शिक्षण शिका असे नाही. ते तर आवश्यकच आहे. पण त्याचबरोबर समाजात वावरत असतांना जे जे शिकण्यासारखे व आपल्या समाजाच्या, देशाच्या हिताचे असेल ते शिका, शिष्टचार शिका ज्यामुळे तुम्ही प्रगत व्हाल. आम्ही सारे एक आहोत ही भावना असली पाहिजे. संघटीत व्हा आणि आपल्या समाजाची, आपली सवतःची प्रगती करण्यासाठी कोणती पावले उचलली पाहिजेत याचा विचार करा. संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा. जर अन्याय होत असेल, आपल्या हक्कावर गदा येत असेल तर तो मिळण्यासाठी संघर्ष करा. पण हक्कासोबतच कर्तव्याची जाणीव ठेवली पाहिजे. बाबासाहेब समाजासाठी सतत संघर्ष करत राहिले. बाबासाहेब म्हणतात, “माझ्यानंतर समाजातील काही वर्ग माझ्याशी बेईमानी करेल, पण काही सुशिक्षित तरुणांना माझी चळवळ समजेल. त्यांची कुवत असुनही जर त्यांनी अशिक्षिताना दिशा दाखवून समाजप्रबोधन केले नाही तर त्यांचे शिक्षण व्यर्थ असेल आणि असा तरुण जर माझ्या समाजात असेल तर माझ्यासारखा दुर्देवी कुणीच नसेल.”

हिमालयासारखी उंची असलेले बाबासाहेब आकाशातील सुर्यासारखे तळपळे आणि हजारो वर्ष गुलामगिरीच्या जोखंडात जखडलेल्या समाजाला प्रकाशमान करून गेले. शारिरीक गुलामगिरी पेक्षा मानसिक गुलामगिरी फार वाईट. या शारिरीक गुलामगिरीतून बाहेर पडायला त्यांनी शिकवले. देशहितासाठी अहोरात्र तळपत राहिले. त्यांच्या कार्यामुळे, विचारांमुळे भारताची सांस्कृतिक जडणघडणच वेगळी, लोकशाहीभिमुख झाली. त्यांच्या राजकारणाचे स्वरूप पाहू जाता हिंदु-मुसलमान या धर्मश्रद्ध, परंपरानिष्ठ राजकारण व कम्युनिष्टप्रणित साम्यवादी राजकारणापेक्षा निश्चितच वेगळे आहे. सामाजिक न्याय व

लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी धर्मनिरपेक्षवृत्तीचे राजकारण त्यांनी केले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनाच्या प्रारंभापासून अस्पृश्य, दलित समाजात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार सुरु केला. डॉ.आंबेडकरांनी आपल्या कारकिर्दीतील जो काही वेळ शैक्षणिक कार्याला दिला त्याचा समाज व देशपातळीवर फार मोठा परिणाम झाला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या मुक्तीसाठी अनेक लढे दिले म्हणून त्यांचे कार्य फक्त अस्पृश्यांसाठीच नव्हते तर त्यांनी दिलेला संघर्ष, व्यक्त केलेले विचार हा नवभारताच्या निर्मितीचा आराखडा आहे. पारंपारिक विषमता नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मुल्यावर आधारलेली समाजरचना त्यांना अभिप्रेत होती. माणसाची प्रतिष्ठा जोपासली, त्यांचा सर्वांगीण विकास होण्याची संधी मिळावी, यासाठी शोषणमुक्त, निर्भय व सुसंस्कृत समाजनिर्माण झाला पाहिजे यासाठी त्यांनी जीवनभर संघर्ष केला. तो संघर्ष समजून घेतल्याशिवाय आजच्या परिस्थितीला तोंड देता येणार नाही.

स्त्रीयांमध्ये जागृती करण्याचा प्रयत्न केला. म. गांधीच्या स्वातंत्र्य लढयातून बाबासाहेबांच्या समतेच्या लढयामुळे स्त्रिया बाहेर पडल्या. स्त्रियांसाठीचा वारसा हक्काचा कायद्याचा मसुदा त्यांनी मांडला. आमच्या देशातील पुरुषांनी त्याविरुद्ध स्त्रियांनाच मोर्चा काढायला लावला. तेंव्हा स्त्रियांना उद्देशून बाबासाहेब कळवळून म्हणाले, “आया बहिनींनो तुमच्याच रक्षणासाठी, तुम्हाला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यासाठी हा कायदा होतोय.” तेंव्हा मोर्चातील बायका बाबासाहेबांना म्हणाल्या “आम्हाला सगळ समजतय हो पण मोर्चात भाग नाही घेतला तर आम्हाला आमच्या नवऱ्याचा मार खावा लागेल.” बाबासाहेबांनी महिलांच्या हितासाठी अनेक कायदे मंजूर करून घेतले. विद्यार्थी दशेत त्यांनी 18/19 तास अभ्यास केला. उपाशीपोटी रहून ज्ञान साधना केली आणि आपल्या बांधवांना पुढे आणण्यासाठी आयुष्याचा होम केला. बासाहेबांसारख्या मोठ्या माणसांना दोनदा मरण येते. एक त्यांच्या शत्रुकडून आणि दुसऱ्यांदा त्यांच्या भक्तांकडून. शत्रुकडून आलेल्या मरणाने फक्त शरीराचा मृत्यु होतो. पण भक्ताकडून वा शिष्याकडून आलेले मरण म्हणजे त्यांच्या विचारांचा मृत्यु. बाबासाहेब त्यांच्या विचाराने अमर झालेले आहेत. त्या विचारांचा मृत्यु होता कामा नये हे आमच्या तरुणांनी लक्षात ठेवले पाहिजे.

बाबासाहेब नुसतेच क्रांतीकारी, राजकारणी किंवा धुरंधर नेते नव्हते तर ते एक गंभीर, अभ्यासू, सम्यक विचारवंत व समाजशास्त्रज्ञ होते. ख- या अर्थाने ते एक महामानव होते. दलित समाजात शेकडो वर्षांपासून रजलेली न्युनगंडाची भावना त्यांनी काढून टाकली. त्या समाजाला स्वतःची अस्मिता देण्याचा प्रयत्न केला. भौतिक व बौद्धिक गुलामीतून मुक्त करण्यासाठी दलित व पिडीत समाजाला दोन्ही पातळ्यांवर एकाचवेळी क्रियाशील करणे जरुरीचे होते. एका पातळीवर त्यांना त्यांच्या राजकीय हक्काची जाणीव करून द्यायची होती, तर दुसऱ्या पातळीवर त्यांच्यातील सांस्कृतिक अस्मितेला जागृत करायचे होते. या दोन्ही पातळीवर यश मिळवायचे असेल तर त्यासाठी दलितांना शिक्षणाची दारे सताड उघडी करून देणे आवश्यक होते हे त्यांनी जाणले.

बाबासाहेबांच्या प्रत्येक रचनात्मक कार्यक्रमाला एक वैचारिक बैठक लाभलेली होती. नुसत्या भौतिक सुविधा वा संधी देऊन एखाद्या समाजाला तात्पुरते भौतिक स्थैर्य मिळवून देता येईल पण त्याच्या जोडीने त्याला जर सांस्कृतिक प्रतिष्ठा मिळू शकली नाही तर ते भौतिक स्थैर्य कुचकामी ठरते. दलित समाज हा केवळ आर्थिक कारणामुळे दलित वा शोषित राहिलेला नाही. त्यांच्या या अवस्थेला फार मोठी सांस्कृतिक कारणे परंपरा आहे. म्हणून ऐहिक आणि सांस्कृतिक दोन्ही दिशांनी वाटचाल करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत हे त्यांच्या लक्षात आले होते. डॉ. बाबासाहेब व इतर सुधारकांच्यात हाच महत्वाचा फरक

आहे. तात्पुरती उपाययोजना करुन एखादा दोष दुर करणे यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. या देशाची संपूर्ण सामाजिक, आर्थिक व राजकिय चौकट बदलल्याशिवाय परिवर्तन शक्य नाही, असा त्यांचा विश्वास होता. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार हणून त्यांनी आपला हा विश्वास अक्षरबद्ध केलेला आहे.

माणसांचा संपूर्ण विकास हेच अंतिम ध्येय आहे. अशी बाबासाहेबांची धारणा होती. घटनेने व्यक्तीला संरक्षणाबरोबर असा विश्वास द्यायला हवा, की त्याला मिळालेले अधिकार कुणीही सक्तीने हिरावून घेऊ शकणार नाही. घटनेचा हा मुलभूत हेतु राबवण्यासाठी त्यांनी ज्या योजना हाती घेतल्या आणि कार्यक्रम राबविले, ते अशिय मौल्यवान आणि परिवर्तनगामी होते. जो समाज युगा-युगापासून चोहोबाजुंनी गांजलेला होता, त्या समाजाला दास्यभावनेतून मुक्त करुन जगण्यासाठी आवश्यक असा आत्मविश्वास निर्माण होण्याची ही घटना खरोखरच जगाच्या सामाजिक इतिहासात आश्चर्यकारक अशी मानावी लागेल.

बाबासाहेबांच्या तालमीत तयार झालेल्या पहिल्यापिढीने सामाजिक व सांस्कृतिक समानतेच्या दिशेने पावले उचलली आणि दलित समाजाला एक विशिष्ट वळणावर आणून सोडले. मधली पिढी शिकली सवरली संघटीत झाली. सामाजिक व सांस्कृतिक आणि राजकिय जीवनात सहभाग मिळविण्याचा विवेक व कौशल्य या पिढीने मिळविले. या व्यतिरिक्त या पिढीने शासकिय व इतर क्षेत्रात नोकरीच्या निमित्ताने आपले पाय रोवले. दलित साहित्यासारखी अगदी आगळी वेगळी अशी नवी साहित्यिक चळवळ याच पिढीने सामाजाला दिली. एकूण सगळे वातावरण इतके आशादायी झाले होते की, वाटले, बाबासाहेबांचे परिवर्तनाचे स्वप्न आता खऱ्या अर्थाने साकार होणार पण दुर्दैवाने या मधल्या पिढीत त्यांच्या पूर्वपिढीसारखा त्याग आणि सेवाभाव तर सोडाच, पण एक प्रकारची अल्पसंतोषाची भावना निर्माण झाली. हळूहळू या विद्याविभूषित पिढीने स्वतःभोवती स्वतःच सुरक्षिततेचा कोश तयार केला. इतकेच नव्हे तर इतर प्रगत समाजातील मध्यमवर्गीय आदर्शांची उसनवारी करुन त्यांना आत्मसात करण्यासाठी आपली शक्ती खर्च केली. परिणामी ही पिढी आपल्याच समाजातील तळागाळातल्या बहुसंख्या समाजापासून अलिप्त होऊ लागली. खरे म्हणजे मधल्या पिढीकडून बाबासाहेबांना फार अपेक्षा होत्या. पण त्यांचा अपेक्षा भंग झाला असे दुःखाने म्हणावे लागते. ही पिढी विद्याव्यासंग, राजकिय व सांस्कृतिक प्रतिष्ठा या बाबतीत व्यक्तिगत उबरंठा ओलांडून बाहेर येऊ शकली नाही.

म्हणून आंबेडकर चळवळीचे दिवंगत खंदे कार्यकर्ते साहित्यिक प्रा.अरुण कांबळे आपल्या एका कवितेत म्हणतात, “एकाचा बाबासाहेब, दुसऱ्याच्या बाबासाहेबांचे, पाय ओढतांना! दुसऱ्याचा बाबासाहेब, तिसऱ्याच्या बाबासाहेबांचे पाय ओढतांना! तिसऱ्याचा बाबासाहेब,चवथ्याच्या बाबासाहेबांचे पाय ओढतांना ! आणि सगळेच मिळून बाबासाहेब तुमचे हात-पाय-डोके-कान-नाक ओढतांना, तुम्हाला कसे होते हो ?” असा उपोधिक सवाल कवीने बाबासाहेबांना विचारला आहे व बाबासाहेबांच्या तथकथीत निष्ठावान अनुयायांना परखडपणे धारेवर धरले आहे.

आजच्या या तरुण पिढीसमोर प्रचंड मोठी अशी सांस्कृतिक आव्हाने आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आम्ही वारसदार आहोत. असे म्हणणारी आजची तरुण पिढीदेखील बरीचशी भरकटलेली दिसते. योग्य ध्येयाच्या दिशेपासून ती बरीच लांब आहे असे वाटते. इथे देखील विद्रोह आहे. निषेधाची भाषाही वापरी जाते. पण दुर्दैवाने विद्रोह व निषेधाच्या मागे जी वैचारीक बैठक आवश्यक असते, ती तेथे आपवादने जाणवते.

एक गोष्ट स्पष्ट आहे ती ही की,आजच्या या समाजाला परिवर्तनासाठी जो संघर्ष आज करावयाचा

आहे तो पूर्वीइतका तीव्र स्वरूपाचा निश्चितच नाही. तो काळ असा होता की,जेव्हा दलित पिढीत समाजाला एकाचवेळी अनेक पातळ्यांवर संघर्ष करावा लागत होता. राजकिय, सांस्कृतिक, धार्मिक, रोजी रोटी, एक नाही अनेक समस्यांना तोड द्यावे लागत होते. हा संगळा संघर्ष डॉ. बाबासाहेबांसारख्या विराट तेजस्वी महापुरुषांच्या प्रत्यक्ष साक्षीने घडत होता. त्यांच्या नेतृत्वाच्या प्रकाश झोतात अंधाराला कापणे शक्य झाले होते. आजचा संघर्ष दुसऱ्या पातळीवर आहे. आज बाबासाहेबांसारखे उत्तुंग व्यक्तीमत्व आपल्यात नाही. अर्थात दलित समाजाच्या सगळ्या समस्या संपल्या आहेत असेही नाही. उलट वेगळ्यास्वरूपात त्या अधिक उग्र झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे दलित समाजातील जागृतीत मेधा पुरती आटून गेली आहे. असेही नाही प्रश्न असा पडतो की,आंबेडकरांचा वारा सांगणारी ही मेधा एका बिंदुवर स्थिर होऊन निष्क्रिय का झाली आहे ! दलित नेतृत्वाने एखादी मुसंडी मारली आहे. असे का वाटत नाही. अंतर्मुख होऊन विचार करण्याची ही वेळ आहे. देशापुढे आज ज्याप्रकारची आव्हाने आहेत त्यांचे मुळ कुठे ना कुठे बहुसंख्य पिढीत आणि शोषित समाजाच्या प्रश्नांशी निगडीत आहे. पण उत्तरे शोधण्यात आमचे अग्रक्रम विपरीत दिशेने जात आहेत. असे सगळे चित्र आहे. राजकिय पातळीवर संपूर्ण देशभर अस्थिरतेचे वातावरण पसरलेले आहे. राजकिय पक्ष आपली विश्वासाहता गमावून बसले आहेत.भ्रष्ट गठबंधन व भावनात्मक घोषणा यापलीकडे त्यांच्याजवळ क्रियाशिल असे कार्यक्रम उरले नाहीत. अशा परिस्थितीत प्रत्येक राजकिय पक्ष सत्ता संपादनासाठी बहुसंख्यांक दलित समाजाला भूलथापा देऊन आपल्या जाळ्यात अडकविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. सांस्कृतिक पातळीवर धार्मिक मुलतत्त्ववाद आपला आक्राळ विक्राळ चेहरा घेऊन नव्याने गोंधळ घालत आहे. प्रयत्न असा दिसतो की, बहुसंख्य शोषित पिढीत समाजाचे मुळ समस्येपासून लक्ष विचलीत करणे आणि त्याला भूतकाळातील मोहक जाळ्यात अडकवून ठेवणे. शैक्षणिक वा सामाजिक पातळीवर लहान मोठी आश्वासने, ताबडतोबीच्या सवलती इ. लोकप्रिय प्रयोगांच्या आधारे सरळ सोदेबाजी केली जात आहे.

तेव्हा गरज आहे वेगळ्या वाटेने जायची. नेत्याने सांगावे व जनतेने ऐकावे हे बदलले पाहिजे. कारण पूर्वी सारखे नेते उरलेत कुठे ? त्यामागे जनतेचे बळ तर सोडाच, कार्यकर्त्यांचे तरी आहे का ? त्यामुळे लढा आता जनतेने द्यायला हवा. मोर्चाचे नेतृत्व जनतेने, तरुणांनी आपल्या हाती घेतल्याशिवाय पर्याय नाही. त्यासाठी बाबासाहेबांचे विचार आत्मसात केले पाहिजेत. बाबासाहेब समजून घेतले पाहिजेत हीच या महामानवास खरी आदरांजली ठरेल.

संदर्भ :-

- 1) जाती प्रथेचे निर्मलन - बाबासाहेब आंबेडकर
- 2) क्रांती-प्रतिक्रांती - बाबासाहेब आंबेडकर
- 3) गायकवाड यादव : भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- 4) खंडागळे विजया: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारीता: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण
- 5) भारतीय संविधान
- 6) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ

***

Conference Proceedings
Dr. D. D. Sawale Research
Paper

ISSN No. 2394-9996

Vol- I

New Vision

Multi-disciplinary
Bi-Annual
Research Journal

Special Issue for National
conference on

**"Impact of Bhakti Movement &
Sufism on Society"**

30th & 31st August 2016

Anjuman Ishat -e- Taleem Beed's
Milliya Arts, Science & Management Science College,
Beed- 431122 (Maharashtra)
Website : www.milliyasfcollege.org
E-mail.ID : newvisionjournal@gmail.com

New Vision

Multi-disciplinary Research Journal

.....

Editorial Board.

Dr. Syed S.R.

Dr. Hashm Baig Mirza

Dr. Abdus Shakur Quasmi

Dr. Kaleem Mohiuddin

Dr. Abdul Anees Abdul Rashid.

Dr. Beedkar S.D.

Dr. Abdul Samad Nadvi

Dr. Sonavane V.K.

Dr. Shaikh Ajaz Parveen

Dr. Mohd. Ataullah

Dr. Patel M.R.

Dr. Khayyum Farooqui

Dr. Alka Shri Dange.

Prof. Maleka Shaheen

Dr. Mujawar S.T.

Prof. Jadhav Shamal

Dr. Maqbool Saleem

Dr. Mirza Wajid Baig

Instruction :-

It is to be noted that Editorial / Advisery / Board / Publisher may or may not agree with the contents, hence shall not be held responsible for any crisis or conflict.

Volume - I (INDEX)

Sr. No.	Title of Research Paper	Author	Sub	P.No.
१)	सांस्कृतिक समन्वयात सुफी पंथाचे योगदान (विशेष संदर्भ औरंगाबाद शहर.)	डॉ. गुष्पा गायकवाड	इतिहास	०१
२)	भक्ती चळवळीचे सामाजिक कार्य	डॉ. दिपा सावळे	इतिहास	०७
३)	सूफी संतांचे सामाजिक ऐक्यासाठी कार्य - विशेष संदर्भ कंधार	डॉ. अनिल कठारे	इतिहास	१२
४)	मराठाकालीन भक्ती चळवळ मराठीतील मुस्लिम संतांची कवणे.	डॉ. पठाण झेड.ए.	इतिहास	१६
५)	कबीराचे भक्ती चळवळीतील योगदान	डॉ. शिला स्वामी श्री. युवराज सुरवसे	इतिहास	२५
६)	अंबाजोगाई तालुक्यातील भक्ती चळवळ आणि धार्मिक संस्थांचे ऐतिहासिक महत्त्व : एक अभ्यास	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	इतिहास	३१
७)	भक्ती चळवळ : संत नामदेव व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारातील साधर्म्य	डॉ. कुरुडे सूनिता शंकरराव	इतिहास	३५
८)	भक्ती मार्ग चळवळ : एक सामाजिक चळवळ	डॉ. वाय.एम. साळुंके	इतिहास	४३
९)	मानवता क्रांती का स्त्रोत संत रविदास	डॉ. गोपालसिंह बच्छिरे	इतिहास	४८
१०)	महाराष्ट्रातील मराठी-मुस्लिम संत परंपरा - एक अभ्यास	प्रा. शेख हुसैन इमाम	इतिहास	५६
११)	मध्ययुगीन भक्ती चळवळीचे सामाजिक व सांस्कृतिक कार्य	प्रा. देवर्षी मुकुंद	इतिहास	६३
१२)	सल्तनतकालीन सुफी संप्रदाय	डॉ. गव्हाणे किशोर कुमार	इतिहास	६९
१३)	सूफी व भक्ती चळवळीच्या विचारांचा समाजावर पडलेला प्रभाव	डॉ. हरि जमाले	इतिहास	७५

Sr. No.	Title of Research Paper	Author	Sub	P.No.
१४)	भक्ती चळवळीतून संत तुकारामांचे सामाजिक सांस्कृतिक कार्य	डॉ. भानुसे के.एल.	इतिहास	77
१५)	भक्ती चळवळीचा समाजावरील प्रभाव - एक चिंतन	डॉ. प्रकाश फड	इतिहास	81
१६)	भक्ती चळवळीचा समाजावरील प्रभाव	डॉ. विजया साखरे	इतिहास	84
१७)	मध्ययुगातील भक्ती साहित्य आणि स्वरूप	प्रा. जाधवर बी.डी	इतिहास	87
१८)	भक्ती चळवळीचे सामाजिक व सांस्कृतिक कार्य	प्रा. गव्हाणे रमाकांत	इतिहास	91
१९)	सुफी संप्रदायाचे सामाजिक योगदान	डॉ. कांबळे एस.आर. प्रा. धनवे ए.एस.	इतिहास	96
२०)	सुफी एक तात्विक संप्रदाय	प्रा. शिंदे अनिता	इतिहास	102
२१)	भक्ती चळवळ संत नामदेवाचे सामाजिक कार्य	डॉ. खोडेवाड देविदास	मराठी	110
२२)	संत तुकारामांनी जाणलेले शब्दाचे सामर्थ्य	प्रा. झांजे. बी.जे. डॉ. राजेंद्र धाये.	इतिहास	114
२३)	भक्ती चळवळीचा समाजावरील प्रभाव	डॉ. लदाफ. एस.के.	इतिहास	118
२४)	संत तुकारामाचे सामाजिक तत्त्वज्ञान - एक अभ्यास	डॉ. गट्टी. जी.व्ही.	इतिहास	121
२५)	भक्ती चळवळीत संत तुकारामाचे योगदान	प्रा. मोहन काळकुटे	इतिहास	125
२६)	संत तुकारामाच्या वाङ्मयातील सामाजिक विचारांची ऐतिहासिक मिमांसा	प्रा. डॉ. प्रकाश महाजन	इतिहास	128
२७)	भक्ती चळवळीचे सामाजिक जागृतीचे कार्य	प्रा. डॉ. मोरे डि.अ.	इतिहास	133
२८)	मुस्लीम संताचे भक्ती चळवळीतील योगदान	डॉ. रामचंद्र झाडे	मराठी	139
२९)	मराठवाड्यातील सूफी संताचे सांस्कृतिक कार्य	डॉ. प्रशांत साबळे	इतिहास	147
३०)	महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळीचे सामाजिक ऐक्यासाठीचे कार्य	प्रा. डॉ. जिरेंवाड लक्ष्मीकांत.	इतिहास	158

त्री शिकवण
प्रिय झाले.
पल्यावरोवर
तावर त्यांचा
यांचा प्रभाव
नी पंथातील
केले तसेच
नेची भावना

ISSN No.2394-9996

'भक्ती चळवळीचे सामाजिक कार्य.'

डॉ.सौ.दीपा दीनेश सावळे
प्राचार्या.शि.म.गु.रा.गे.शिंदे
महाविद्यालय,परंडा.

तिव्यवरथेने
ले. त्यामुळे
समाजातील
व्य निर्माण

'भक्ती म्हणजे सर्वभूती !सप्रेम भजनयुक्ती' असे एकनाथ म्हणतात. भूतजातविषयी प्रेमाची भावना, हीच खरी भक्ती होय' संतप्रणीत भागवत धर्माचे पहिले लक्षण म्हणजे 'भक्तियोग' हे होय. भक्तिमार्गा ऐवजी येथे भक्तियोग असे म्हटले आहे. कारण भक्तियोगाचा येथे व्यापक आशय अभिप्रेत आहे..हे सर्व संत अद्वैतपंथी होते.परमेश्वर हा निर्गुण निराकार असून तो चराचर असून तो चराचराला व्यापून राहिलेला आहे.मूर्तीमध्ये भक्तियोगात परमेश्वर नसतो. मूर्ती हे उपासना करण्याचे साधन आहे. तिच्यात परमेश्वर आहे असे मानणे म्हणजे भक्त ईश्वराला अत्यंत लहान, संकुचित रूप देणे होय. मुळात परमात्मा प्राणीमात्राच्या ठायी आहे,सर्व भूतांच्याठायी आहे.म्हणून या सर्व भूतांची भक्ती या प्राणीमात्राच्या ठायी असलेल्या या परमेश्वराची सेवा म्हणजे खरी भक्ती होय,असा संतांचा सिध्दांत आहे. खरा भक्तियोग तो हाच होय.सर्व मानवतेची सेवा हाच संतांनी उपदेशिलेला श्रेष्ठ मार्ग होय.

मध्ययुगीन काळातील भक्ती चळवळीच्या प्रवर्तकांनी जातीभेद,स्त्री? पुरुष विषमता, वैदिक यज्ञ, संस्कृत भाषा इ.परंपरेने चालत आलेल्या गोष्टींना आव्हान दिले. महाराष्ट्राला भक्ती संप्रदायाची फार मोठी परंपरा आहे. नाथसंप्रदाय हा आदीपंथ असून या संप्रदायापासून अनेक पंथ महाराष्ट्रात उदयास आले. त्यामध्ये महानुभव, वारकरी, दत्त, समर्थ व शक्ती हे प्रमुख संप्रदाय आहेत या प्रमुख संप्रदायांनी महाराष्ट्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरा, राजकीय परिस्थिती आणि वाङ्मय यांचे परस्पररोपजीवित्व विशेषत्वाने निदर्शनास येते.

संतांनी भक्ती चळवळीच्या रूपाने केवळ धार्मिक प्रबोधनच केले नाही. डॉ.भालचंद्र नेमाडे म्हणतात,"वारकरी?यांच्या आंदोलनाकडे केवळ धार्मिक आंदोलन म्हणून बघणे चकीचे आहे.कारण या आंदोलनातील नेत्यांचा प्रमुख उद्देश समाजात चाललेल्या दुष्ट सामाजिक पद्धतीने उन्मुलन करणे हा होता वंश, समुह, जाती, प्रवृत्तीचे,उपजाती, वर्ण, पंथ, धार्मिक, कडवेपणा इत्यादी तमाम गोष्टी एका विशाल समाजिक एकतेत विरघळून जातील असे वातावरण संतांनी अध्यात्म निष्ठा, आणि मानवतावाद यांचा मेळ घातलेला दिसतो.

अंधश्रद्धेला बळी पडलेल्या समाजाला योग्य मार्ग दाखवत आहे.'नवसे पुत्र होती! तरी का करणे लागे पती' या शब्दात तुकारामांनी समाजातील अंधश्रद्धाळू लोकांना खडसावले आहे. संतांनी जातीभेद ,धर्मव्देष कमी

करण्याचा प्रयत्न केला. जातीभेदातील शिथिलता कमी करण्याचा प्रयत्न संतांनी केला. भा.पं.वहिरट म्हणतात, संतांनी जाती मोडण्याची चळवळ केली नाही जातींचा ज्या वर्णाच्या गटात समावेश होता ती वर्णव्यवस्था ही समाजरचनेतील समाज स्वारथासाठी चालत आलेली व्यवस्था आहे हे ओळखून त्यातील मुरलेला निचोच्च भावातील दोष काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला. व्यक्तीचे मूल्यमापन भक्तीवरून करण्याची दृष्टी दिली. ही दृष्टी कायम राखून समाजसुधारणा व्हावी, परस्परप्रेमभाव वर्ध्नीगत व्हावा, भक्ती ही मानवी जीवनातील सर्वश्रेष्ठ मूल्य असल्याने या मुल्यास पोषण करणारी समाजव्यवस्था श्रेष्ठ हे ही त्यांनी सुचित केले.

तात्कालीन समाजीक, धार्मिक उच्चनिचता मोठया प्रमाणात होती. त्यामुळे मध्ययुगीन भारताचा इतिहास हा राजकीदृष्ट्या पराभवाचा इतिहास निर्माण झाला होता. जोपर्यंत समाजात धार्मिक ऐक्य, सर्वधर्म समभाव निर्माण होत नाही तोपर्यंत समाजात सामर्थ्य निर्माण होणार नाही. हे भक्तीकाळातील सेत कवीने जाणले होते. त्यामुळे ते समाजाला समजावून सांगत होते की, रक्तपात करू नका, धार्मिक स्थळे उध्वस्त करू नका, कधी कधी हे कवी समाजावर वैतागलेले दिसतात पण समाजाला शिकवण्याची संधी मात्र ते सोडत नाहीत.

॥ हिंदू धर्ममें बामन आवे। मुसलमीन घर काजी। राम रहीम एकही जाने। नही समजे सो पाजी। कबीर कहे मैं कित्ता फिरू। कोईर सुनता नही मैं क्या करूं॥ सीधी बात कहते कू तो सबसे बुरा मान॥ मानव जातीच्या उध्दाराचे व ईश्वरप्राप्तीचे भक्ती हे साधन मानले जाते भक्तीचा उगम वेदात असून तिचा विकास महाकाव्य व पुराणात झाला. प्रामुख्याने सुरुवातीला भक्तीपंथ हा शिव व विष्णू या दोन देवतांभोवती केंद्रित झाला होता नंतर इतर देवतांना त्यात स्थान मिळाले प्रथम उत्तर भारतात भक्ती पंथाचा उगम झाला नंतर त्याचा दक्षिण भारतात प्रसार झाला साध्या, सोप्या आचार व विचारामुळे बहुजन समाज बौद्ध व जैन धर्माकडे मोठया संख्येने आकर्षित होऊ लागला तेव्हा त्यांना पुन्हा वैदिक धर्माकडे आढावण्याचे कार्य भक्तीपंथाने केले. ईश्वर प्राप्तीचे तत्त्वज्ञान वेद, उपनिषदे व षडदर्शन इ. मध्ये संस्कृत भाषेत सांगितले होते पण बहुजनांना संस्कृत भाषा अवगत नव्हती. त्यामुळे वैदिक धर्मातल सर्वश्रेष्ठ ब्रम्ह, आत्मा, माया, या संदर्भातील तत्त्वज्ञान बहुजनांना समजत नव्हते. समाज विषमता, जातीभेद, अंधश्रद्धा यांनी पोखरला होता, अशा परिस्थितीत भक्ती चळवळीतील पंथांनी व संतांनी ईश्वर प्राप्तीचा मार्ग मोकळा करून समाजाला योग्य मार्ग दाखवला.

मध्ययुगीन काळात नाथ पंथाने तात्कालीन समाजात व धर्मसंस्थेत उफाळलेल्या अनाचाराला विरोध करून निष्कलंक चारित्र्याचे महत्त्व वाढविले, अनिष्ट रूढी, तीर्थयात्रा, शब्दप्रामाण्य इ. बाहयाचाराच्या अवंडबराला विरोध करून आत्मप्रामाण्याचे महत्त्व वाढविले नंतरच्या काळात उदयास आलेल्या लिंगायत, महानुभव, वारकारी या संप्रदायावर नाथ पंथाचा प्रभाव पडला.

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी म्हणून ओळखली जातो. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशात, परंपरेत भक्ती-आंदोलनाचे महत्त्वाचे स्थान आहे. सर्वसामान्य व्यक्तीला जाते, धर्म, लिंग, वर्ग, स्तर असे भेदभाव विसरून एकत्रित आणण्याचे कार्य भक्ती चळवळीने केले. महाराष्ट्राच्या इतिहासात संतांची परंपरा आणि त्यांचा भागवत संप्रदाय

तात, संतांनी
जरचनेतील
दोष काढून
गजसुधारणा
यास पोषण

या इतिहास
म समभाव
णले होते.
नका, कधी
त.
वीर कहे में
जातीच्या
काव्य व
होता नंतर
ग भारतात
आकर्षित
ज्ञान वेद,
ती. त्यामुळे
विषमता,
र प्राप्तीचा

ला विरोध
वडंबराला
रकारी

त भक्ती-
एकत्रित
संप्रदाय

माना महत्त्वाचे स्थान आहे. एकूणच धर्माची शिकवण ही मानवतावादी आणि सहिष्णू आहे. हाच आधार भक्ती चळवळीला लागू पडतो, भक्ती ही जशी स्वेच्छीक भूमिका आहे तशी तिची विविध सामाजिक अंगेही महत्त्वाची आहेत. भक्ती चळवळीतील संतांनी समाजाला समतेची, शांततेची, प्रेमाची, श्रद्धेची शिकवण दिली. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशात, परंपरेत भक्ती चळवळीचे महत्त्वाचे स्थान आहे. सर्वसाधारणपणे माणसाला सर्व भेदभाव विसरून एकत्र आणण्याचे कार्य भक्ती चळवळीने केले.

भक्ती चळवळीचे उद्देश सांगताना डॉ. श्रीवास्तव म्हणतात, भक्ती आंदोलन के दो मुख्य उद्देश थे-"प्रथम हिन्दू धर्म मे सुधार करना जिससे वह इस्लामी प्रचार और प्रसार के आक्रमणों को झेल सके और द्वितीय हिन्दु धर्म, इस्लाम धर्म में समन्वय स्थापित करना और दोनों जातियों में सौहार्द पूर्ण सम्बन्ध स्थापित करना" या-चा अर्थ हो चळवळ एकागी नसुन सर्वसमावेशक आहे. या चळवळीतून हिंदू धर्माला बळकटी तर प्राप्त करावयाची होतीच शिवाय मुस्लिम धर्मालाही बरोबर घेवून जायचे होते सर्वधर्म समभाव प्रस्तापीत करावयाचा होता.

न्या.रानडे "मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष" या ग्रंथात म्हणतात, संतांनी मराठी भाषेची अभिवृद्धी करणारे शौर्यपूर्ण साहित्य निर्माण केले. आपल्या चारित्र्याने, शिकवणीने व साहित्याने संतांनी जातिसंघटनेची कर्मठ दृढता शिथिल केली. शुद्रांना जवळ-जवळ ब्राम्हणांच्या बरोबरीने आध्यात्मिक अधिकार आणि सामाजिक महत्त्व दिले. श्रीची पदवी वाढवून कौटुंबिक परस्पर संबंधांना पावित्र्य दिले. सामाजिक परस्पर संबंधात सहिष्णूता आणली. हिंदू-मुस्लिम संबंधात जवळीक निर्माण केली. कर्मकांड, उत्सव, यात्रा, उपवास, ज्ञान यांचे महत्त्व तुलनेने कमी करून प्रेम आणि श्रद्धा हा ईश्वरोपासनेचा उत्कृष्ट मार्ग असल्याचे सांगितले. बहुदेवत्ववाद नियंत्रित केला. समाजाला एकात्म केले विचार व कृती या दोन्ही दृष्टींनी राष्ट्राचे सामर्थ्य वाढविले. परकीय सत्तेच्या जागी स्वदेशी सत्तेची पुनर्स्थापना करण्यासाठी भारतातील कोणत्याही प्रांतापेक्षा महाराष्ट्राला अधिक बळ पुरविले.

भक्ती चळवळीची विभागणी दोन कालखंडात करता येईल पहिला कालखंड १३ व्या शतकापर्यंतचा करता येईल. त्या काळात भारतात ईस्लामचा प्रवेश झाला या काळात भक्ती चळवळ व्यक्तिगत स्वरूपात होती. गीतेमध्ये उपनिषद्, योग व सांख्ययोगातील सिद्धान्तांचा समावेश होतो.

दुसरा कालखंड तेराव्या शतकापासून ते सोळाव्या शतकापर्यंतचा करता येईल. या काळात हिंदु आणि मुस्लीम धर्मात परस्पर संबंध निर्माण होऊन विचारांची देवाणघेवाण झाली या काळात लोकांनी ऐतिहासिक आणि सामाजिक समस्यांचा गंभीरपणे विचार करायला सुरवात केली. प्रामुख्याने हे भक्ती आंदोलन समाजसुधारनां करण्यासाठी होते.

हिंदु धर्मात भक्तीला खूप महत्त्व आहे. भक्ती हा मोक्षप्राप्तीचा सोपा मार्ग मानलेला आहे. भक्तीचा अर्थ ईश्वराप्रती समर्पणाची भावना असणे हा आहे. भक्ती चळवळीने पूजाविधी, कर्मकांड, ब्राम्हण पुरोहितांचे वर्चस्व यांना विरोध केला मानवसेना व समर्पणाची भावना हाच ईश्वर प्राप्तीचा मार्ग आहे असे सांगितले भक्ती चळवळीतील संतांनी सामाजिक ऐक्य हृदयाची शुध्दता चारित्र्य निर्मिती व सामाजिक, समतेवर विशेष भर दिला. हिंदू धर्मात

सुधारणा करून हिंदू धर्म रक्षण करणे व हिंदू-मुस्लिम ऐक्याची भावना, निर्माण करणे हे भक्ती चळवळीचे हेतु होते. भक्ती चळवळीतील प्रमुख संतांमध्ये दोन परंपरा आहेत.

१. आचार्य परंपरा - यामध्ये शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, निबंधचार्य, वल्लुभाचार्य, माधवाचार्य, रामानंद हे संत आहेत.

२. संतपरंपरा- संत कबीर, संत दादू, नानक, चैतन्यप्रभु, नामदेव, तुकाराम, रोहिदास, शंकरदेव, मीराबाई, चंडीदास, तुळशीदास, सुरवास, नदसी मेहता इ.

महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळीत- ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताबाई, निवृत्तीनाथ, नामदेव, गोरा कुंभार, सेना न्हावी, सावता माळी, नरहरी सोनार, संत जनाबाई, चोखा मेळा, एकनाथ, तुकाराम

मध्ययुगीन भक्ती चळवळीच्या विकासात महाराष्ट्रातील योगदान महत्त्वाचे आहे. ईश्वर हा सर्व प्राणीमात्रात आहे. ही जाणीव ठेवून सर्वांचे दुःख दूर करण्यासाठी व सर्वांचे सुख कल्याण साधण्यासाठी झटते हाच खरा धर्म होय. अशी व्यापक व्याख्या वारकरी संतांनी केली होती.

निष्कर्ष :- मध्ययुगीन काळातील भक्ती चळवळीत मानवतावादाचेही तत्वज्ञान दृष्टिस येते. आधुनिक काळातील मानवतावाद व मानवी हक्कांची सनदच भक्ती चळवळीतील भाष्ये आहेत. मानवतेच्या कल्याणाचा मार्ग या साहित्यातून रुंदावत गेला आहे. ईश्वर भक्त हा दया, क्षमा, शांती, अहिंसा, आर्जव, अक्रोश, अजिव, मार्दव, व अभय आदि गुणांनी युक्त असले पाहिजेत. हा संतांचा आग्रह आहे. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळीची प्रमुख पाच वैशिष्ट्ये सांगता येतील. "बुद्धीवादी, लोकहितवादी, समन्वयवादी, व्यक्तिवादी व क्रियावादी. त्यांचे प्रतिनिधीत्व अनुक्रमे ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम व रामदास यांनी केले ९ कृ.ना.चिटणीस "मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था" भाग.२,पूणे १०७६ पृ.२२२) याच वैशिष्ट्यावर आधारित महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळीने १२ व्या शतकापासून ते सतराव्या शतकापर्यंत मार्गक्रमण केलेले दिसून येते.

या चळवळीने या वैशिष्ट्यांसोबतच सामाजिक बदल ही केलेला दिसून येतो. मध्ययुगीन काळातील संतांनी आपापसातील मतभेदांनी पोखरलेल्या समाजाला, अंधश्रद्धेसह जगणाऱ्या तसेच भययभित झालेल्या जनतेला त्यांनी भक्तीमार्गाचा, सामाजिक, धार्मिक, सुधारणावादी असलेला आदर्शवादी मानवी जीवन जगण्याचा मार्ग दाखविला. आपल्या कार्याद्वारा भारतात सामाजिक, धार्मिक सुधारणांची मुहूर्तमेढ रोवली.

भक्ती चळवळीने स्त्री?पुरुष समतेची, उच्चनिच,भेदभाव न पाळण्याची आणि नैतिक मुल्यांची जोपासना करण्याची शिकवण दिली आहे. दया, क्षमा, शांती, सर्वाभूती परमात्मभाव व समता या उदात्त तत्वातून जी समाजधारणा होते तोच धर्म, अशी धर्माची व्यापक कल्पना सामान्यांच्या व उच्चवर्णीयांच्या मनावर रुजविली गेली.

महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळीने व संतांनी मानव सेवा, स्वधर्मरक्षण, सर्वसंग्राहकता, कर्मकांडास विरोध, मुर्ती पुजेस नकार, अंधश्रद्धेला विरोध, संन्यास वृत्तीवर टिका, जातीभेदाला विरोध, समतावादाची पुरस्कार, यज्ञसंस्थेचा धिक्कार, अस्पृशता विरोध, स्त्री? पुरुष समता, सर्वांना चळवळीत समाविष्ट करून घेण्याचे धोरण

हेतु होते.

हे संत

मीराबाई,

आर, सेना

त आहे.

धर्म होय.

गळातील

मार्ग या

व अभय

मुख पाच

तेनिधीत्व

भारतीय

ळीने १२

संतांनी

जनतेला

चा मार्ग

सना

तून जी

नी गेली.

विरोध,

पुरस्कार,

वे धोरण

॥ महाराष्ट्रातील परिवर्तनाची व प्रबोधनाची खरी सुरुवात होती.

संदर्भ:-

१. पु. ग. राहस्यवधे? महाराष्ट्रसंस्कृती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९७९ व्दि.आ. १९९४ तृतीय आवृत्ती २००३, पृ. ३०५

२. तत्रैव

३. नेमाडे भालचंद्र, तुकाराम, पृ. २९

४. बहिर भा.पं. वारकरी संप्रदाय उदय व विकास, पृ. ३५५

५. कवीर वानो अली सरदार जाफरी? राजकमल प्रकाशन दिल्ली

६. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा) मराठी विश्वकोश, खंड? C, म. रा. सा. सं. मंडळ, मुंबई, १०७९, पृ. ४८५

७. आर. के. मुप्ता? मध्यकालीन समाज, धर्म, कला एवं वास्तुकला, जयपूर, पृ. २२५

८. डॉ. शिवाजीराव मोहिते (संपा) वारकरी संप्रदाय आणि संत साहित्य, कर्मवीर प्रकाशन, पुणे, २००८, पृ. १९

९. कृ. ना. चिटणीस, "मध्य युगीन भारतीय संकल्पना व संस्था" भाग. २ पुणे, १९७६, पृ. २२२

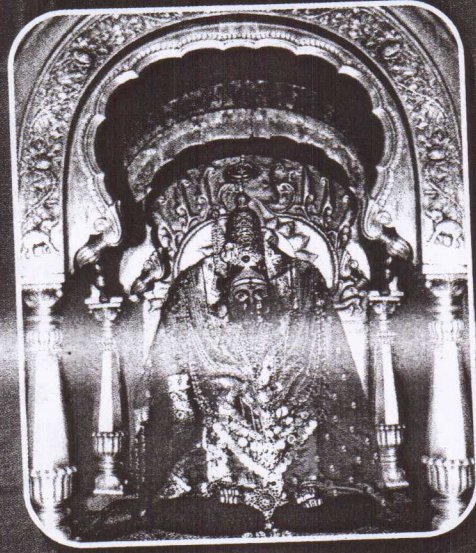

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा
मुख्याध्यापक संघ-महामंडळ व अखिल महाराष्ट्र माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शाळा मुख्याध्यापक संयुक्त मंडळाचे

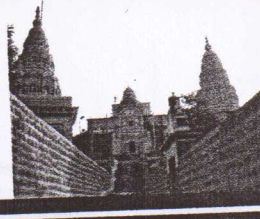
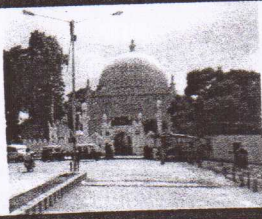
राज्यस्तरीय मुख्याध्यापकांचे शैक्षणिक संमेलन २०१६-१७

दि. ६, ७ व ८ नोव्हेंबर २०१६

॥ कुलस्वामिनी ॥

स्मरणिका २०१६

आयोजक : उस्मानाबाद जिल्हा मुख्याध्यापक संघ
मुख्याध्यापक भवन, तांबरी विभाग उस्मानाबाद

स्मरणिका 'कुलस्वामिनी' रचना

* मार्गदर्शक*

एम. डी. देशमुख

संपादक

बालाजी शिवाजी तांबे

कार्यकारी संपादक

डी. के. कुलकर्णी

उपसंपादक

एस. डी. कुंभार

दिलीप हणमंतराव पाटील

सहसंपादक

व्ही. के. देशमुख

भागवत घेवारे

सुरेश टेकाळे

ए. एस. सुर्यवंशी

संपादक मंडळ सदस्य

प्रा. रवि सुरवसे

श्रीमती रजनी गोडबोले

एम. एस. निकम

पी. एस. देवसाळे

प्रकाशक

डी. डी. शेरे

अध्यक्ष

उस्मानाबाद जिल्हा मुख्याध्यापक संघ,

अक्षरजुळणी, मांडणी व सजावट

अमोल गाडे

मुखपृष्ठ संकल्पना

राजेंद्र अत्रे

मुद्रक

डी. के. कुलकर्णी

उषाकिरण प्रिंटर्स, कळंब

व्यंगचित्रे

अनिल डांगे

प्रकाशन

दि. ०६ नोव्हेंबर २०१६.

(या अंकात प्रसिध्द झालेली मते त्या-त्या लेखकांची आहेत. प्रसिध्द झालेल्या मजकुराशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.)

५६ वे राज्यस्तरीय मुख्याध्यापक शैक्षणिक संमेलन (अधिवेशन) उस्मानाबाद २०१६

स्त्री शिक्षण : प्रसार, समस्या आणि उपाय

—डॉ. दीपा दिनेश सावळे

प्राचार्या, शिक्षणमहर्षि गुरुवर्य रा. गे. शिंदे, महाविद्यालय, परंडा, जि. उस्मानाबाद.

नव्या सामाजिक मूल्यांचा आधार घेऊन १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात समाजसुधारणेचे जे विचार आणि कार्यक्रम सुरु झाले, त्यातला बराच मोठा भाग स्त्री-जीवनविषयक प्रश्नांना वाहिलेला होता. अनेक समाजसुधारकांनी या समाज प्रबोधनाच्या चळवळीचे नेतृत्व केले. त्यात सर्वात महत्वाची कामगिरी म. फुले व सावित्रीबाई फुले यांची आहे. इ. स. १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींची शाळा काढून त्या दोघांनी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली.

‘स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय समान दर्जा मिळणार नाही’ हे सांगणारा आगरकर हा महाराष्ट्रातील पहिला विचारवंत होय. (वि. स. खांडेकर, आगरकर व्यक्ती व विचार. पृ. १०) १९ व्या शतकाच्या शेवटी स. १८८९ मध्ये मुंबई येथे पंडिता रमाबाई यांनी विधवांना शिक्षण देण्याच्या हेतुने ‘शारदा सदन’ची स्थापना केली. तर १८९८ मध्ये मुक्ती सदनची स्थापना केली.

महर्षि कर्वेनी विधवा व स्त्री शिक्षणाबाबत कार्य केले. त्यांनी शारदा सदनमधील बालविधवा विद्यार्थिनींनी ‘बाया’ हिच्याशी पुनर्विवाह केला. (१४ जून १८९६) अनाथ बालिकाश्रमाची मंडळी ही संस्था स्थापून विधवा महिलांच्या शिक्षणाला वाहून घेतले. त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी १९१६ मध्ये स्वतंत्र महिला विद्यापीठाची स्थापना केली.

रमाबाई रानडेनी १९०९ मध्ये सेवा सदनची स्थापना केली व स्थानिक गरजेप्रमाणे शिक्षणाच्या निरनिराळ्या शाखा सुरु केल्या. महर्षि कर्वेच्या हिंगणे येथील कार्याने प्रेरित होऊन मनुताई बापट व त्यांच्या मैत्रिणींनी लेडीज होम क्लास या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेने विधवा व परित्यक्त्यांना मोठा आधार दिला. १९१२ मध्ये सुमतीबाई शहा यांनी जैन श्राविक ज्ञानपीठ सोलापूर येथे सुरु केले. अहमदनगरच्या जानकीबाई आपटे यांनी हिंदू सेविका संघ स्थापन केला. या संस्थेने हरिजन स्त्रिया विणकर समाजातील हिंदू व मुस्लिम स्त्रिया अशा मागासलेल्या वर्गातील स्त्रियांमध्ये साक्षरता प्रसाराचे कार्य केले. विदर्भात कमलाताई होस्पेट यांनी मराठा स्त्रियांसाठी मातृसेवा संघ ही संस्था स्थापन केली.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात

स्त्रियांची उन्नती करून त्यांना समाजकार्यास प्रवृत्त करण्याचे व स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास समर्थ करण्याचे ध्येय यावरील सर्व संस्थांचे होते.

महाराष्ट्रातील मुलींच्या शिक्षणाचा प्रसार :

स्त्रियांच्या शिक्षणावर सुधारकांनी सर्वात अधिक भर दिला. कारण स्त्री हा समाजाचा अत्यंत महत्वाचा घटक जर अज्ञानात राहिला तर सर्व सामाजिक जीवनावर त्याची अनिष्ट छाया पडेल हे त्यांनी ओळखले होते. शिक्षणातून विचार करण्याची आणि विचारातून अन्यायाशी संघर्ष करण्याची शक्ती निर्माण होते. ज्ञानाची स्वाभाविक प्रवृत्ती पास्तंत्र्याचे पाश तोडून स्वतंत्र होण्याची असते. ज्ञानातूनच स्वातंत्र्य, समता, या मुल्यांचा उदय होतो. हे समाजसुधारकांनी जाणले होते.

प्राचीन काळात स्त्रीला असलेला अधिकार मध्ययुगात संपुष्टात आला. त्यानंतर मुलींच्या शिक्षणाचा पहिला प्रयोग ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी केला. १८२४ मध्ये मुंबईला अमेरिकन ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. १८३० मध्ये पेशव्यांच्या जुन्या वाड्यात अशा एका शाळेचा गुप्त प्रयोग इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या परवानगीने केल्याचा उल्लेख बार्टल फ्रिअर यांच्या एका भाषणात आहे. यानंतर मुलींच्या शाळेची मुहूर्तमेढ ज्योतीबा फुलेनी रोवली. इ. स. १८५५ पर्यंत फुले यांनी तीन मराठी शाळा स्थापन केल्या. मुलींची स्वतंत्र शाळा काढणारे महात्मा फुले पहिले भारतीय होते. त्यांनी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन शिक्षिका म्हणून तयार केले. कारण स्त्री शिक्षिकाशिवाय स्त्री शिक्षणाची गती वाढणार नाही, हे महात्मा फुलेनी जाणले होते. सावित्रीबाई फुले या महाराष्ट्रातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका होत. त्यांच्या शाळेत सर्व जाती-धर्माच्या मुलींना प्रवेश होता, हे त्यांचे वैशिष्ट्य. फुले दाम्पत्यांच्या या कार्यामुळे महाराष्ट्रातील आजचे स्त्रीमुक्ती आंदोलन त्यांना स्त्रीमुक्तीचे जनक मानते. आज नोकरी व व्यवसायात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करारी सुशिक्षित स्त्री म्हणजे शंभर-दीडशे वर्षांपूर्वी फुले दाम्पत्याने केलेल्या शैक्षणिक कार्याचे फलित होय.

* उस्मानाबाद जिल्हा मुख्याध्यापक संघ, उस्मानाबाद *

५६ वे राज्यस्तरीय मुख्याध्यापक शैक्षणिक संमेलन (अधिवेशन) उस्मानाबाद २०१६

एलफिन्स्टनने मुंबई इलाख्यात शिक्षण संस्था स्थापण्यास उत्तेजन दिले. १८५७ च्या सुमारास मुंबई, पुणे, अहमदाबाद येथे ट्रेनिंग कॉलेज फॉर वुईमेनची स्थापना झाली. अशा रितीने सरकारी प्रयत्नांमुळे शिक्षिकेचा व्यवसाय स्त्रियांना खुला झाला.

मुंबईतील स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीत मुंबईतील पुढारी जगन्नाथ शंकरशेट, डॉ. भाऊ दाजी लाड, माणिकजी खरशेटजी यांनी मदत केली. इ. स. १८६८ मध्ये अलेक्झांडर गर्ल्स इन्स्टिट्यूटची स्थापना केली. या शाळेतून मुलींची पहिली तुकडी इ.स. १८९० मध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या मॅट्रिकच्या परिक्षेला बसली. गोपाळराव जोशींची पत्नी आनंदीबाई जोशी अमेरिकेत जाऊन वैद्यकशास्त्रात एम.डी पदवी मिळवणारी अखिल भारतातील पहिलीच महिला. याचे श्रेय गोपाळरावांनाही आहे.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात राजर्षी शाहू महाराजांनी मुलींसाठी शाळा व मोफत शिक्षणाची सोय केली. याच शतकाच्या शेवटी वि. रा. शिंदे व त्यांची बहिण जनाबाई यांनी स्त्री शिक्षणासाठी अफाट कष्ट घेतले. महर्षी कव्यांनी हिंगण्याला अनाथ, विधवा मुलींच्या शिक्षणाची सोय केली. इ. स. १९१६ साली शेट विठ्ठलदास ठाकस्ती यांच्या मदतीने कव्यांनी महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. १९२५ ते १९३० च्या दरम्यान मुंबई, सातारा, वाई, पुणे येथे महिला विद्यापीठांशी संलग्न कन्याशाळा सुरू झाल्या. आबासाहेब देसाई

यांनी मालवण येथे कन्याशाळा स्थापन करून मुलींच्या शिक्षणाची मोफत सोय केली. अशा रितीने सर्व महाराष्ट्रभर स्त्री-शिक्षणाचे प्रयत्न सातत्याने व जाणिवपूर्वक झाले. मात्र खेड्यातील स्त्री शिक्षणाबाबत वंचितच राहिली होती. मराठा व मुसलमान समाजातील पडदापध्दतीमुळे त्या समाजातील तुरळकच मुली शाळेत जात होत्या. ब्राम्हण व पारसी मुली शिक्षणाच्या बाबतीत थोड्या पुढे गेल्या होत्या. इतर जातीतील मुलींमध्ये शिक्षणाची वाढ संथपणे होत होती.

भारतातून शिक्षणासाठीपरदेशी जाणाऱ्या पहिल्या महिला डॉ. आनंदीबाई जोशी व पंडिता रमाबाई या महाराष्ट्रातीलच. सीबाई आजगावकर, या वकिलीची पदवी इंग्लंडमधून घेऊन येणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिला. डॉ. इरावती कर्वे, कमला देशपांडे, कु. परांजपे आणि आदी महिला पहिल्या महायुद्धानंतर परदेशी जाऊन शिक्षण घेऊन आल्या. सिंधू गाडगीळ या पहिल्या वैमानिक, शैलजा साठे या पहिल्या स्त्री चार्टर्ड अकॉउंट, श्रीमती बापट पहिल्या पोलीस इन्स्पेक्टर, कु. परांजपे ही हवामानशास्त्र या विषयात परदेशी जाऊन डॉक्टरेटची पदवी मिळवणारी महिला भारतीय व्यक्ती होय. याशिवाय दुभाषी, गुप्त पोलीस खाते, वृत्तपत्रीय व्यवसाय अशाही विषयांकडे स्त्रिया वळू लागल्या. याशिवाय चित्रपट, संगीत, वाडमय या क्षेत्राकडे स्त्रिया वळू लागल्या. दुसऱ्या महायुद्धापर्यंतच्या काळात स्त्रीने घराबाहेर पावले टाकली होती.

५६ व्या राज्यस्तरीय मुख्याध्यापक शैक्षणिक अधिवेशनास हार्दिक शुभेच्छा !

* शुभेच्छूक *

तालुका शिक्षण संवर्धन मंडळ, पाथरी, जि. परभणी

श्री.पी.आर. तलवारे
सहसचिव

श्री.अन्सारी मोहसीन
अहमद
सदस्य

श्री.एन.पी. पाटील
अध्यक्ष

श्री.एस. एच. लहाने
उपाध्यक्ष

श्री.डी.एम. नागरे
सचिव

श्री.सी.टी. नावाडे
सदस्य

श्री.के. बी. टाकळकर
सदस्य

* उस्मानाबाद जिल्हा मुख्याध्यापक संघ, उस्मानाबाद *

स्त्रिला माणसासारखे जगता यावे यासाठी तिला शिक्षणाची संधी हवी हा विचार ज्योतिबांनी केला व स्वतःच्या घरापासून याची सुरुवात केली. सावित्रीबाईला साक्षर करून शिक्षिका बनवले आणि स्त्री शिक्षणाच्या कामात सहभागी करून घेतले. बाया माणसांनी अक्षरे वाचली तरी, त्या अक्षरांच्या आळ्या बनून घरच्या पुरुषांच्या ताटात जातात. किंवा स्त्रियांनी शिक्षण घेतल्यास त्या बिघडतात, धर्म भ्रष्ट होतो, त्या अकाली विधवा होतात, अशा वेडगळ अंध कल्पना रूढ असलेल्या त्या काळात अन्नपूर्णा जोशी, सुमती मोकाशी, माधवी थते, दुर्गा देशमुख, सोनू पवार व जनी कर्डिले या सहा ब्राम्हण-मराठा-धनगर मुलींनी या शाळेत प्रवेश घेतला. जातीपातीचा विचार न करता, त्या सर्व मुलींना आईच्या ममतेने शिकवायला जाताना सावित्रीबाईंनी सनातन्यांकडून दगड-शेंणगोटे फुलासारखे मेलले. सावित्रीबाईंनी स्त्रीला प्रतिष्ठा दिली. सावित्रीबाई फुले हे महाराष्ट्रातल्या पहिल्या जागरूक आणि व्यक्तिमत्त्वसंपन्न स्त्रीचे उदात्त प्रतिक आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रियांची समस्या आजही जटील आहे. खेड्यापाड्यात शाळा, वीज, यंत्र, तंत्र आले परंतु चौथी, पाचवी झाली की, मुलीला शाळेतून काढले जाते. कारण अजूनही मुलगा व मुलगी यांच्या शिक्षणात फरक केला जातो. अधिक शिकवून काय करायचे, लिहिता-वाचता आले म्हणजे झाले. लग्नाचा मार्ग सुकर होईल, असाच विचार आजही खेड्यापाड्यातून दिसून येतो. बाह्य सुधारणा झाल्या पण शिक्षणातून अपेक्षित असणारे मानसिक परिवर्तन होण्यासाठी आजही समाजसुधारकांनी कार्य करणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ५० वर्षांनंतरही आपल्या देशातील स्त्रियांपर्यंत विकासाची फळे पोहचू शकली नाहीत, ही दुर्दैवाने सत्यस्थिती आहे. या ५० टक्के जनतेच्या बौद्धिक व व्यक्तिगत क्षमतांचा विकास करण्याच्या मार्गात अनेक सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडथळे आहेत. त्यामुळे केवळ स्त्रियांच्याच नव्हे तर संपूर्ण समाजाच्या विकासाची गती खुंटते.

:: स्त्री शिक्षणातील समस्या ::

स्त्री शिक्षण ही सर्वात महत्वाची बाब आहे. स्त्री जातीपुढे अनेक गंभीर प्रश्न असले तरी त्यात असा एकही नाही जो शिक्षणाने सुटू शकणार नाही. मुलींचे मुलांप्रमाणेच पोषण-संवर्धन करून तिला शिक्षित करावे. स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत आजही अनेक समस्या आहेत. त्यातील काही पुढीलप्रमाणे...

१) गळती ही एक प्रमुख समस्या आहे. मुलींची शाळेत भरतीच कमी असते. त्यातून कळती होते. आई-वडिलांचे लक्ष मुलांपेक्षा मुलीकडे कमी असते. शाळेमध्ये असणारी मुलींची संख्या पुढे खूपच कमी होते.

२) गरिबी ही दुसरी समस्या आहे. गरिबीमुळे मुलांना शिक्षण

देण्याची कुवत नसते. मुलींचा तर शिक्षणाच्या दृष्टीने विचारच होत नाही.

३) लिंगभेद ही तिसरी समस्या आहे. लिंगभेदानुसार भेदाभेद केले जातात. मुलांपेक्षा मुलींचे शिक्षण लवकर बंद केले जाते. ९९ टक्के स्त्रिया उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक प्रवाहाच्या बाहेर आहेत. त्यांना १ टक्क्यामध्ये कसे आणायचे ?

४) सामाजिक बंधने - आजही मुलीने एखादा वेगळा पेशा स्विकारला की, समाज ओरड करतो. तरीही आज काही अंशी का होईना मुली परंपरागत चाकरीपेक्षा वेगळा पेशा (नोकरी, व्यवसाय) स्वीकारीत आहेत.

५) जागतिकीकरण ही आजची एक मोठी समस्या आहे. शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे शिक्षण हे क्रयवस्तू बनले आहे. जागतिकीकरणाच्या नव्या पर्वात त्यांच्या हाती पैशाची थैली त्यालाच शिक्षण हे धोरण बनले आहे. विनाअनुदानित महाविद्यालये, स्वायत्त महाविद्यालये व विद्यापीठे यांची शिक्षण यंत्रणा उभी करणे, शुल्कवाढ, देणगी, विनाअनुदानित तुकड्या, कंत्राटी भरती यातून विद्यार्थी पालकांचा पैसा खेचणे यावर आधारित शिक्षण धोरणास प्रारंभ झाला आहे. त्यामुळे मुलीसाठी पालक मुलांच्या तुलनेत पैसा खर्च करणार नाहीत. सर्वसामान्य मुलांनाही शिक्षण मिळणार नाही. श्रीमंताचीच मुले शिक्षण घेतील. जबरदस्त शुल्कवाढीमुळे मुलीच्या शिक्षणात अडचणी येतात.

६) मुलगी खूप हुशार असते. उच्च शिक्षाविभूषित असते. पण लग्न झाले की, तिचे निर्णय स्वातंत्र्य संपते. शिकूनही तिचा समाजाला काही उपयोग होत नाही आणि त्याचे तिलाही काहीच वाटत नाही. अर्थात तिच्या कुटूंबासाठी शिक्षित मातेकडून लाभ होतो.

:: स्त्री शिक्षणाच्या समस्यांवर उपाययोजना ::

१) पालकांनी दोन मुलांनंतर कुटूंब नियोजन करावे. त्यात मुलगा-मुलगी, असा भेद करू नये.

२) मुलांना मुलगा-मुलगी ऐवजी व्यक्ती म्हणून वाढवावे.

३) पालक (काही) मुलींना पदरातील निखारा समजतात व तिच्याकडे कमी लक्ष देतात ती प्रवृत्ती बदलली पाहिजे.

४) मुलींसाठी उत्तम आर्थिक नियोजन केले पाहिजे. विविध क्षेत्रात मुलींना पाठवले पाहिजे.

५) शासनानेही मुलींसाठी अधिक सुविधा, जवळ शाळा, उत्तम शिक्षक व शाळांची गुणवत्ता वाढविण्याच्या प्रयत्न केला पाहिजे. सरकारी शाळांचा दर्जा निकृष्ट आहे. तो सुधारणे आवश्यक आहे.

○○○